

Leesbaar landschap

Willem van Toorn

bron

Willem van Toorn, *Leesbaar landschap*. Em. Querido's Uitgeverij, Amsterdam 1998.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/toor005lees01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / Willem van Toorn

Landschap en literatuur

Jaren geleden reed ik eens in een bus met een Chinese dichter door het Hollandse landschap. De oude heer was te gast op Poetry International en hij had nog nooit eerder iets van Nederland gezien. Behalve dichter was hij ook zeer geleerd en buitengewoon geïnteresseerd in concrete gegevens over het leven in een Europees land. Vooral statistische gegevens. Zo vroeg hij mij bij het passeren van weilanden vol koeien, hoeveel koeien er in Nederland waren. 'How many cows are there in Holland?' Geen idee, zei ik. Dat viel hem tegen. Schrijvers horen alles te weten.

We reden op een dijkje en keken neer in het land. Ik bedacht voor de zoveelste keer hoe fascinerend dijken zijn: ze geven je de gelegenheid in een vlak land toch op het landschap neer te zien. Tot mijn verbazing had de Chinese dichter nog nooit een dijk gezien, maar hij was een goed waarnemer en het was hem opgevallen dat het water in het kanaal wel heel veel hoger was dan het land aan de andere kant. Hij wilde alles leren, dus ik legde hem de dijk uit. Het was lang stil, toen legde hij zijn hand op mijn arm en zei bewonderend: 'That's a good idea!'

En zo is het. Het Hollandse landschap is een idee. Het zou helemaal niet bestaan als mensen niet op de gedachte waren gekomen dat het gemaakt kon worden, uit al dat water. Bijna overal waar je staat, in dat Hollandse landschap, sta je in de gedachten van mensen, handig als natuur vermomd, en iedereen doet alsof het zo hoort, maar intussen...

Wie het woord landschap opzoekt in Van Dale, vindt als belangrijkste omschrijvingen:

‘1. landelijke omgeving voor zover men die met één blik overziet, bep. zoals zij zich in haar samenstel vertoont, de aanblik ervan’. En: ‘2. schilderstuk dat een landschap voorstelt’.

Opvallend in die omschrijvingen zijn woorden als ‘blik’, ‘overziet’, ‘vertoont’, ‘voorstelt’. Landschap is niet ‘natuur’. Landschap is wat door een kijkende mens wordt gezien, door zijn blik in een kader geplaatst, in zijn uiterste vorm van natuur tot kunst gemaakt.

Voor moderne mensen is het landschap iets dat zó aanwezig is, dat we ons er nauwelijks een voorstelling van kunnen maken dat er een periode geweest zou zijn waarin mensen anders naar natuur en landschap gekeken zouden hebben dan wij. We zijn, in de tweede helft van de twintigste eeuw, allemaal opgegroeid met de voorstelling van de natuur als iets waardevols, iets dat de vermoeide mens opzoekt als hij rust wil vinden, waarin wordt gekampeerd en op andere manieren gerecreëerd, zodat we het tegen onszelf moeten beschermen. Schoonheid vinden we in het landschap, met de natuurgids in de hand. In de schilderkunst is het landschap een van de meest gebruikte en misbruikte genres, en wie een moderne poëzie-bundel openslaat bevindt zich opvallend vaak in landschappen.

Toch is die manier van naar het landschap kijken volgens veel onderzoekers pas laat ontstaan.

Het woord landschap, zegt Margaret Drabble in haar onvolprezen boek *A Writer's Britain*, is betrekkelijk nieuw. Het dateert van het einde van de zestiende eeuw. De kunsthistoricus E.H. Gombrich noemt in *Norm & Form, Studies in the Art of the Renaissance* een proefschrift waarvan in het eerste hoofdstuk de redenen worden gegeven voor ‘de afwezigheid van landschapschilderingen in de catacomben’, een grapje om aan te geven dat geschriften over het landschap in de schilderkunst

vóór en zelfs gedurende de Renaissance in hoofdzaak op de afwezigheid ervan zouden moeten wijzen. Gombrich beschrijft in het hoofdstuk 'The Renaissance Theory of Art and the Rise of Landscape' het ontstaan van het landschap als zelfstandig genre in de schilderkunst, en hij komt iets vroeger uit dan Margaret Drabble, maar niet veel. In een beschrijving uit 1521 van de kunstverzameling van kardinaal Grimani in Venetië vindt hij de aanduiding dat er een groot aantal landschappen in voorkomt: 'molte tavolette de paesi'. Het is weliswaar niet zeker, zegt Gombrich, dat het bij die paesi om 'pure' landschappen gaat in de moderne betekenis, maar de term wordt er toch voor gebruikt.

Waarom wordt het landschap zo betrekkelijk laat gezién? Hadden onze middeleeuwse en vroegere voorouders wel iets anders aan hun hoofd in hun harde strijd om het bestaan? Maakte de natuur te veel deel uit van een strenge orde die aarde, hemel en hel beheerste, om als iets afzonderlijks te worden waargenomen? Waren ze misschien zelf nog te veel deel van de natuur om die los te zien van het geheel van hun wereld - zoals je nog wel hoort zeggen dat boeren, jagers en vissers (voorzover die nog bestaan) geen oog zouden hebben voor natuurschoon omdat ze dagelijks met natuur te maken hebben? Ontbrak, ook in de meest letterlijke zin, het perspectief?

Margaret Drabble citeert Kenneth Clark, die in *Landscape into Art* stelt dat de middeleeuwse geest de natuur zag als iets vijandigs, er meer de verschrikkingen dan de schoonheid van beleefde en meer de neiging had zich tegen de wilde natuur te beveiligen dan ervan te genieten: 'Muren om de steden hielden rovers, menselijke zowel als dierlijke, buiten: de natuur kon alleen als mooi worden waargenomen door mensen die over de vrije tijd en de vaardigheid beschikten om ommuurde tuinen aan te leggen.'

Het lijkt logisch - maar tegelijkertijd wil je voorstellingsvermogen er niet aan, dat er nooit een eenvoudige boeren-

jongen zal zijn geweest die met ontroering de zon zag opgaan, al was het alleen maar omdat hij verliefd was. Maar boerenjongens schilderden niet en schreven al helemaal niet. En wie wel schreven, waren misschien zó gebonden aan de codes van wat literatuur was, dat hun directe ervaringen niet tot het geschrevene konden doordringen.

De kunsthistorici lijken niet uitgestreden over de vraag wanneer het landschap in de schilderkunst werkelijk 'puur' landschap werd, en of er toch niet nog heel lang didactische en moralistische boodschappen schuilgingen in wat er op het oog als 'gewoon' landschap uitzielt. Thema's als de lof van de werken van de schepper, de noblesse van het eenvoudige werk op het land, variërend met de maanden van het jaar, de jaargetijden als weerspiegeling van de seizoenen van het menselijk leven - konden 'aanleiding' blijven voor het landschap. Maar Gombrich durft toch wel met stelligheid te zeggen dat het landschap zich na het midden van de zestiende eeuw heeft bevrijd van zijn vroegere achtergrondfunctie, en een zelfstandig genre is geworden waarin schilders zich zelfs konden specialiseren.

Als het in de zichtbare wereld van de schilderkunst al zo moeilijk is te bepalen wanneer het landschap zich voordoet - hoeveel moeilijker is het dan niet, erachter te komen hoe de ontwikkeling in de literatuur is verlopen? Een schilder of tekenaar die gefascineerd is door een boom laat de kijker uiteindelijk een boom zien - in detail uitgewerkt of met een enkele lijn aangeduid, als een kleurvlek of desnoods als een uitsparing in zijn materiaal, maar een boom. Een schrijver die opschrijft 'een boom' heeft nog niets gedaan. Hij moet andere woorden te hulp roepen om in het hoofd van zijn lezer een boom aanwezig te maken, 'zijn' boom. En die middelen kunnen zo aan voorgeschreven codes gebonden zijn, dat er geen boom zichtbaar wordt.

Ik begrijp dat het bovenstaande de indruk kan wekken dat ik op zoek zou zijn naar 'realistische' beschrijvingen van landschappen. Dat is niet zo, al was het alleen maar omdat ik niet zo goed weet wat realisme is. Een schrijver die bijvoorbeeld een rivier 'beschrijft', kan onmogelijk álles opschrijven, schittering van de zon op het water of juist niet, schepen of niet, kribben, riet langs de oever, dorpjes of steden, wolken, vogels, ga zo maar door. Hij zou een aantal dikke delen nodig hebben om al die elementen af te werken, en dan had hij nog de rivier niet, alleen veel papier. Dus de schrijver kiest. Hij neemt alleen de zon op het water, of een schip waarop de schippersvrouw een lied zingt. Of hij noemt de hele rivier niet en probeert te suggereren dat hij er is, door het water te laten klotsen. Ik noem maar wat. Hij kan ook waternimfen oproepen, of de Lethe of de Styx, dan hoeft hij helemaal niet naar die rivier te kijken, laat staan er iets bij te voelen - zijn tijdgenoten weten toch wel dat die symbolen betekenen: rivier.

Ik zoek dus geen realistische beschrijvingen van landschappen. Ik zoek landschappen die mij ervan overtuigen dat de schrijver ze gezien en ervaren heeft en dat hij geprobeerd heeft erachter te komen wat ze voor hem betekenen. Dat zou je 'moderne' landschappen kunnen noemen. Denk bijvoorbeeld maar aan de landschappen van Nescio:

Om vier uur stond de zon heel laag, groot en rood en zonk koud en glansloos achter een loods in den haven van Amsterdam. Eenzaamheid kroop op uit 't grasland buiten den dijk; tegen 't Oosten, aan het eind ervan lag een poel met bruin riet aan de kanten, de verlatenheid zelf. In de verte, op den dijk van 't Buiten-IJ reed een bakkerskarretje met een wit paard er voor en wij dachten aan de krentenbroden die daarin waren, want 't was Zaterdag. En in een eenzaam huisje brandde een

theelichtje op tafel, vlak achter 't raam en aan weerszijden was een tule gordijntje een beetje opgenomen. En 't theepotje stond op 't lichtje.

Uit 'Buiten-IJ', geschreven in 1914. Wie denkt dat dat een 'realistisch' landschap is, begrijpt niet veel van schrijven. Dit is een verbeeld landschap, een landschap waarvan elk lijntje gemaakt is om de lezer de beelden te laten zien die de schrijver kiest. Wat het landschap oproept is ontroering om de schoonheid en de eenvoud ervan, en twijfel. De twijfel van een mens die om zich heen kijkt en denkt: wat prachtig. En: wat doe ik hier?

Wanneer gaan schrijvers en dichters de natuur waarnemen, 'pure' landschappen toelaten in hun werk zoals schilders dat zijn gaan doen? Is uit de manier waarop het landschap in hun werk voorkomt af te leiden hoe ze het landschap van hun tijd zagen, óf ze het zagen?

Carel van Mander, schilder en dichter, schreef omstreeks 1600 zijn didactisch dichtwerk *Den grondt der Edel vrij Schilderconst*, waarin hij een heel hoofdstuk wijdt aan het landschap. In dichtvorm vertelt hij zijn lezers hoe ze als aankomend schilders naar het landschap moeten kijken, te beginnen met de zonsopkomst:

*Merckt alvooren, uyt haar bedde saffranich
Des ouden Titons bruydt ginder opstijghen,
Die ons de dagh-fackels comst is vermanich.*

Of in de vertaling van M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, aan wier in *Literatuur* (1987, 1) verschenen artikel 'Natuur en landschap in de Nederlandse letterkunde van de Gouden Eeuw', waar ik later ook nog gebruik van zal maken, ik dit citaat ontleen:

*Let allereerst op hoe de bruid van de oude Tithonus
ginds uit haar saffranig bed opstijgt
om ons de komst van de fakkel van de dag aan te kondigen.*

Opvallend is dat al in Van Manders allereerste beschrijving van het landschap bij zonsopkomst, de mythologie te hulp geroepen moet worden: Tithonus is de echtgenoot van Aurora, de morgenstond. Van Mander zal het landschap, bijvoorbeeld in de omgeving van Haarlem waar hij van 1583 tot 1604 woonde, als schilder vast heel goed hebben gezien, maar voor de evocatie ervan in poëzie kon hij kennelijk met de directe waarneming niets beginnen. Schenkeveld wijst er weliswaar op dat in het vervolg een concrete landschapsbeschrijving voorkomt, maar 'wanneer verderop in de tekst een panoramisch landschap wordt geschetst, krijgt toch de mythologische inkleding weer alle ruimte'.

Wanneer gaan schrijvers het landschap als landschap zien? Om daar aanwijzingen voor te vinden, heb ik gezocht naar landschappen in literatuur die zich aantoonbaar afspeelt in of bezighoudt met Noord-Holland - om het gebied overzichtelijk te houden. Maar als zich over de grenzen erg verleidelijke voorbeelden aandienen, begeef ik me af en toe buiten die provincie. Ik begin zelfs in het buitenland.

Tuin en woestenij

De volgens alle handboeken oudste tekst in de volkstaal bestaat bijna helemaal uit een natuurbeeld:

Hebban olla uogala nestas bigunnan
hinase hic enda thu...

of:

Alle vogels zijn aan hun nesten begonnen
behalve ik en jij...

Door een Vlaamse monnik opgeschreven op het schutblad van een handschrift, in de abdij van Rochester in Kent, aan het einde van de elfde eeuw. Zág de middeleeuwer de natuur? Je zou meteen bij het begin zeggen van wel. Maar wat voor de eenvoudige lezer een begin van een liefdesgedichtje lijkt, met een natuurbeeld als uitgangspunt, is voor de geleerden veel meer, en zeker geen simpel natuurbeeld. Er is bijvoorbeeld verondersteld dat het beeld van de vogel en zijn nest eigenlijk staat voor de monnik en het klooster.

In de twaalfde eeuw schreef Hendrik van Veldeke zijn *Sint Servaes Legende*, met een fragment dat een ware landschapsbeschrijving lijkt, als hij vertelt hoe de heilige te Maastricht aankomt (we zijn nog ver van Noord-Holland):

*te Triecht,
In eynen dall scoen ende liecht,
Effen ende wael ghedaen,
Daer twee water tsamen gaen,
Eyn groot ende eyn cleyne
Claer, scoen ende reyne:
Dats die Jeker ende die Mase.*

Vervolgens beschrijft Van Veldeke toch meer de ligging van Maastricht, aan de handelsroutes naar Engeland, Frankrijk, Duitsland en Scandinavië, dan het landschap.

Wie verder in de Middelnederlandse literatuur op zoek gaat naar natuurbeschrijvingen vindt die in overvloed, maar bijna steeds bevindt de als mooi beleefde natuur zich toch in gecultiveerd gebied, binnen de veilige muren van de tuin. Of de natuur neemt ogenblikkelijk de gedaante van een paradijselijke hof aan als twee geliefden zich erin neerlaten. In de *Walwein* bijvoorbeeld, het dertiende-eeuwse Arthur-epos

waarin ridder Walewein voor zijn koning het zwevende schaakbord gaat zoeken, is de natuur een en al gevaar: bergen die tot in de hemel rijzen en waar monsterlijke serpentes in huizen, rivieren die te breed zijn om over te steken, dreigende wouden - maar zodra de held te midden van al die ellende met een jonkvrouw een plek zoekt om te rusten, is de omgeving als bij toverslag 'scone ende groene' en ontspringt er een bron:

*Daer ene fonteine spranc mede
Versch ende claer, cout als een ys.
Hem dochte si waren int paradijs.*

In de *Reinaert* is het land buiten de burcht ook vooral bar en dreigend. 'Wostine', woestijn noemt de schrijver, 'Willemdie-Madoc-maakte', het land buiten de schaarse gebaande wegen. En de plek waar Kriekenputte ligt wordt aangeduid als 'Up dien moer, in die wostine'. In de mooie vertaling van Arjaan van Nimwegen: 'in die woestijn bij Hulsterloo, in de drassigheid'.

De 'hof' is de plaats waar de gestileerde natuur zijn schoonheid mag tonen opdat die bezongen kan worden - en dan vaak als zinnebeeld van de hoofse liefde, de vergankelijkheid van de dingen, de religieuze ervaring.

Bij Hertog Jan 1 van Brabant is de verbinding tussen de natuur in de hof en de liefde wel heel duidelijk in het beroemde lied:

*Eens meienmorgens vroe
Was ic opgestaen
In een scoen boemgaerdekin
Soudic spelen gaen.
Daer vant ic drie joncfrouwen staen
[...]*

En in een even beroemd lied van Zuster Bertken is Christus de tuinman die haar door onkruid overwoekerde hof weer tot harmonie en schoonheid kan brengen:

*Ic was in mijn hoofkijn om cruyt gegaen;
Ic en vanter niet dan distel ende doorn staen.*

*Den distel ende den doorn die werp ik uut:
Ic soude gaerne planten ander cruyt.*

*Nu heb ic een gevonden dye gaerden [tuinieren] can;
Hi wil die sorge gaerne nemen an.*

Het ligt voor de hand dat in een tijd waarin de ideaalbeelden werden bepaald door het ridderschap en de religie, het platteland en de boerenstand niet hoog werden aangeslagen. Een visie van een schrijver die zich met de hogere standen identificeert geeft het 'Kerelslied' (over de boeren) uit het Gruuthuse-handschrift:

*Wi willen van den kerels zinghen!
Si sijn van quader aert,
Si willen de ruters [ruiters] dwinghen,
Si draghen enen langhen baert.*

Belangrijke verslaggevers van het middeleeuwse leven waren de kroniekschrijvers. De 'clerk' van de graven van Holland, Melis Stoke, aan het eind van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw in dienst van de graven Floris V en Willem III van Holland, schreef zijn *Rijmkroniek* om voor zijn heren te betogen dat Friesland het domein van de graven van Holland was en om hun daden voor tijdgenoten en nageslacht vast te leggen. Voor het eerste deel vertaalde en berijmde Melis Stoke een Latijnse kroniek in het Middelnederlands. Die kroniek bevond zich in de abdij van Egmond

- en daarmee zijn we dan toch in Noord-Holland aangekomen:

*Omdat ic niet en wille
 Dat mijn sijn [mijn geest] ligghe stil
 Ende verderve mit ledicheden,
 Willie u alhier ter steden
 Segghen, wie de graven waren,
 De Hollant in haren jaren
 Hadden onder haer bedwanc,
 Ende hoe verre dat haer ganc
 Met rechte gaet in Vrieslant,
 Alsoo als icket bescreven vant
 In den cloester tEcghemonde,
 In Latine in vraier orconde.*

Politieke gebeurtenissen en krijgshandelingen moest de klerk beschrijven. Daarbij geeft hij natuurlijk vaak plaatsen van handeling aan, zodat je als lezer kan vaststellen dat Scaghen, Egmonde, Hemskerke, Hei(lich)lo, Limmen en Alcaer in de dertiende eeuw genoemd worden alsof het de gewoonste zaak van de wereld is. Er woonden dus mensen die getuige waren van dramatische gebeurtenissen. Maar hoe dat lege, drassige, voor grote delen uit water bestaande Noord-Holland eruitzag, daar hield de chroniqueur zich niet mee bezig.

Beroemd is de scène in het Vijfde Boek van de *Rijmkroniek*, waarin de edelen die Floris gevangengenomen hebben, vernemen dat het volk bij Muiden is samengestroomd om zijn heer bij te staan. De samenzweerders proberen Floris naar elders over te brengen, vastgebonden op een paard, maar bij Naarden stuiten ze op 'de liede', die in het koren verscholen liggen:

*Tote dat si bij Naerden quamen.
 Doe saghen si ende vernamen
 De liede ligghen in dat coren.
 Gheraert van Velsen, de reet van voren,
 Ende vraghede hem [het volk], wat si sochten.
 Dandre sechten: dat si brochten [wat de edelen bij zich hadden].
 Dat wildsi hebben: dat waer de grave.*

Maar Van Velsen slaat met zijn zwaard op Floris in, het paard van de graaf springt in de sloot en de vastgebonden Floris wordt door de edelen doorstoken:

*Si gaven hem te selven stonden
 So diepe en so veele wonden,
 Dat hi daer den gheest opgaf.*

De schurken, die later bij Vondel helden zouden worden, vluchten, 'die van Naerden' vinden hun vermoorde heer, brengen hem naar een plek waar hij wordt gebalsemd en in een kist gelegd en vervoeren hem daarna per schip naar Alkmaar. Die reis, van een dode graaf met zijn treurende volgelingen, door het middeleeuwse Noord-Holland - hoe graag zou je daar geen beelden van willen zien. Hoe lang deden ze erover, over dat stukje dat nu met de auto een uur vraagt? Wat voor weer was het? Hoe zag het landschap eruit, vanaf het water gezien? Maar de klerk moest voort met zijn verhaal. Veel Noord-Holland in zijn kroniek, maar geen landschap te zien.

Burgers buiten

Vanden Landtman

*Laet ons de landtman loven
Met sanghe ende vruecht,
Want hi gaet al te boven
Om sijn loyale duecht;
Landouwen, sloten, steden
Daghelijcx spijst ende voet
Met sijn sweetighe leden
De edelen landtman goet,
Daert al by leven moet.*

Zo wordt in het *Antwerps Liedboek* van 1544 de boer geprezen - wel een ander geluid dan in het 'Kerelslied', en misschien symbolisch voor de overgang van Middeleeuwen naar Renaissance, die uitzichten bood op de werkelijkheid van het aardse leven. Maar de tegenstellingen tussen stad en land zijn taai. Bijna een eeuw later, in 1615, laat G.A. Bredero in *Het Moortje* Ritsaert zijn minachting uitspreken over het boeren-leven, als hij buiten Amsterdam in het dorp Sloten belandt - in de twintigste eeuw opgeslokt door de stad maar toen nog ver van de beschaafde wereld:

*Voort tel ik al mijn schreên totdat ik kom te Sloten,
Waar mijn getal is uit, en dit in 't hoofd geschoten:
Ach ik ellendige! zal ik twee dagen hier
Verslijten gans alleen? of wil ik gaan te bier
Bij onwelvoeglijk volk, van onwelvallige Boeren?
Mij steekt de walg van het leven dat ze voeren.*

Dat liegt er niet om. Ook in zijn *Klucht van de Koe* uit 1612 beschrijft Bredero het platteland, nu in Ouderkerk aan de Amstel. Gijsje, de gauwdief, spreekt een boer aan die voor zijn

deur zit en die hem vertelt dat hij zich in Ouwkerk bevindt, en dat het nu wel heel stil is in het dorp, maar dat hij 's zondags eens zou moeten komen, dan is er volop vertier:

*O dat je hier Zondags waart, dan hebben wij zulken hovering
[drukte],
Ho 't is hier nou niemendallen, in de week is hier geen nering,
Maar alle heiligendaags gaat hier de veel [vedel] met de fluit aan
boord,
't Gaat zo ondeugdelijke mooi, je wilt wild worden dat gij 't hoort.*

Dat is nog niet bepaald een loflied op het platteland, maar je ziet er in elk geval beelden bij, van dat dorp waar de boef uit de stad aankomt over een bochtige weg langs de Amstel: 'Ai ziet hoe deze laan kromt, zij het wel vijf en twintig bochten.'

Maar Bredero is dan ook minder deftig dan de hoofdstroom in de literatuur van de Gouden Eeuw.

In het eerder geciteerde artikel van M.A. Schenkeveld-Van der Dussen verwijst de schrijfster naar het omstreeks 1600 geschreven werk van de Amsterdamse dichter Hendrick Laurenszoon Spiegel, *Hert-Spieghel*, waarin de dichter een lans breekt voor een eigen, Nederlands karakter van de Nederlandse kunst en hij de slaafse navolging van klassieke voorbeelden afwijst. In *Hert-Spieghel* zijn dan ook beschrijvingen van landschappen te vinden die verrassend Hollands zijn. Bijvoorbeeld in het Tweede Boek, 'Taleye' (Thalia):

*Taal-leye leid ons uyt, langs d' Amsterlandse stromen,
t'Anschouwen 't nieuwe kleet, van 't natte veld en bomen:
Diens vrolik-bleke-lof, drong plotselingen uyt
(Met swanger knoppen bol) der takken dorre huyd:
En 't gras, dat onder 't ijs in d'herrefst was gheweken,
begon zijn spichtich hoofd door 't water op te steken:*

*Het veld, dat korts [pas] noch scheen een water rijke meer,
De ruighe kanten toond', en kreegh zijn verwe [kleur] weer*

Dat is een ook voor moderne lezers herkenbaar Hollands landschap, met aandacht voor details als de op springen staande knoppen die door de dorre schors van de boomtakken breken. Spiegel heeft echter opvoedende bedoelingen en ook bij hem kruipt het klassieke bloed waar het niet gaan kan. In 'Kleio' (Clio, de muze van de geschiedenis en van het epos), het Vierde Boek van *Hert-Spieghel*, beschrijft hij het landschap bij zijn buitenverblijf. Hij vertelt hoe hij uit zijn tuinhuis ('t tempelken der Muizen', dus zijn muzentempel) uitkijkt over het land in de richting van het Diemermeer, en daar aanschouwt hij in de drassige dreven toch weer Apollo ('een Jongeling onbaardigh') en de negen muzen ('neghen Juffers'). Apollo draagt zoals het hoort een op een ouderwetse lier gelijkende harp mee, een 'oud-freux horen herpe':

*Ter rust steegh ik om hoogh in 't tempelken der Muizen.
Van daar scheen in 't Zuidoost de Diemer zefe] te bruyzen:
Ik hoorde zoet geruysch, dat in een hoos quam voort,
Al lyzelijk, duer d'Amstel tot Meerhuizens boord.
Daar uyt, zó trad op land een Jongeling onbaardigh:
Dien volgden neghen Juffers, schóón, kuysch, vrolik, aardigh.
Een oud-freux horen herpe droegh hy in zijn hand,
Ghegodt met pijl en boogh, om 't hoofd een Louwer-rand.*

Of Spiegel school maakte met zijn oproep de Nederlandse kunst Nederlands te maken kunnen we wellicht zien als we een aantal andere Gouden-eeuwers, vroegere en latere, volgen door het Noord-Hollandse land.

In het werk van Joost van den Vondel zijn veel sporen te vinden van zijn tochten door het land. Hij schreef bruiloftsgedichten, gedichten op politieke en maatschappelijke gebeurtenissen

waarin Noord-Hollandse plaatsen een rol spelen, en vooral hofdichten op de buitens van Amsterdamse burgers en vrienden die de drukte van de stad ontvluchtten in hun 'boerse woning', zoals Vondel het buiten van zijn vriend Baeck, Scheybeeck in Beverwijk, aanduidt. Wie nu nog die buitens van de Amsterdamse kooplieden en magistraten langs Amstel en Vecht, in Het Gooi en de duinstreek gaat bekijken, kan zelf vaststellen hoe 'boers' die woningen waren van de burgers die de leidinggevende rol van de adel hadden overgenomen. De buitenplaatsen met hun tuinen waren een teken van de welstand van hun bewoners, maar ook de uiterlijke vorm van een gedachtenwereld waarin de mens de natuur zijn ordening oplegde.

Meer dan bij Spiegel kost het bij Vondel vaak moeite, ondanks alle bewondering voor zijn veelzijdigheid en beeldenrijkdom, het 'echte' landschap te zien achter het fraaie decor van ideaal en literaire vorm. De hofdichten zeggen echter vaak veel over de heersende opvattingen omtrent de natuur. Zo schreef Vondel in 1658 een bruiloftsgedicht voor Joan, de zoon van de Amsterdamse oud-schepen Anthony van Waveren. De vader bezat een buiten, Spiegelrust, bij 's-Graveland in Het Gooi, en het bruiloftslied begint met een lofzang op de buitens van welgestelde Amsterdammers in het eens zo barre en onherbergzame Gooi:

*In Gooiland bloeit een streek, nu 's-Gravenland geheten,
Daar d'edelste Amstelaars een tijd geleden zweetten
Om schrale en barre hei te mesten, en de grond,
Die arm was uit zijn aard, in vette klei en klont
En vruchtbre klaverweide en beemden te verkeren.
Zo komt de kunst Natuur te baat, en kan haar leren
Wat landbouw, arbeid en zorgvuldigheid vermag.*

Niets schoonheid van de natuur. De kunst moet de natuur te hulp komen om haar een lesje te geven, zodat er een ideaal landschap ontstaat dat de mens tot eer strekt. We zijn hier

nog ver van de bewogen beschrijvingen van heidevelden van Heimans en Thijsse - schrале en barre heide is Het Gooi in Vondels ogen. Trouwens, nu we toch in 's-Graveland zijn: ook de vroege achttiende-eeuwer Jan Baptista Wellekens, dichter van vele herders- en veldzangen, zag Het Gooi graag gestileerd tot een arcadisch, klassiek landschap. Hij schreef in een bruiloftsgedicht: 'Zie: vlak voor uw gezicht, is 't prachtig 's Graveland / Bezaaid met veldpaleizen.'

In zijn hoofdstuk over Het Gooi in *Querido's Letterkundige reisgids van Nederland* laat Henk Duits Vondel nog twee buiten-plaatsen bezingen. Vondels vriend Jacob Jacobsz. Hinlopen bezat een buiten bij Naarden, Eickhof. Aan de dochters van Jacob Jacobsz., 'de joffers Katharyne en Anna Hinlopen in het Goy', schreef Vondel in 1646 een gedicht waaruit zijn fascinatie voor de natuur blijkt:

*Mijn geest tot landvermaak geneigd,
Had uwen Eickhof hard gedreigd [met een bezoek],
Daar eik bij eik zo vrolijk groeit,
Het veld vol zoete boekweit bloeit,
En levert aan de honingbij
Een levendige schilderij.*

Bij Vondel thuis is iemand door de koorts geveld, zodat hij zijn bezoek aan 'Goeilands herderinnen' moet uitstellen. Toch herderinnen dus in Het Gooi, en voor de bij is het veld met bloeiende boekweit een schilderij, maar door de stilering heen is wel degelijk het landschap te zien. Nog meer is dat het geval in het gedicht 'De getrouwe Haagdis', dat Vondel schreef op de hofstede van de zoon van bovengenoemde Hinlopen. Het buiten heette Rustenburg en lag ook bij Naarden:

*Twee jonge maagden waren uit-
Gegaan, in 't kriecken van de dag,
Daar niemand hek noch draaiboorn sluit,*

*Het Gooi voor ieder open lag,
Natuur haar keur van bloemen mild
Alsins te plukken gaf in 't wild.*

In het vervolg van het gedicht worden de twee jonge maagden, in slaap gevallen in het gras, bedreigd door een adder. Het gevaar wordt opgemerkt door een 'wakkere haagdis', volgens Vondel een vriend van de mens, 'die Vrouw natuur in stilheid dient, / Den mens bemint en gunstig is'. Dit aardige dier wekt de meisjes door over hun hals en wang te kruipen en redt ze op deze wijze van het gevaarlijke monster, zodat de dichter toch zijn zedenles kwijt kan:

*Al schiet een adder gif en gal,
De deugd is veilig overal.*

Niettemin: voor dat avontuur heeft Vondel de meisjes het landgoed doen verlaten om het wilde land van Het Gooi in te gaan. De echte natuur was toch nog steeds wild en bar, zoals bleek uit Vondels gedicht op Spiegelrust.

Dat is iets wat opvalt in de landschapsbeschrijvingen van de zeventiende eeuw: dat een streek als Het Gooi kennelijk werd gezien als ver weg en vooral anders: hoog, droog en dor, te onderscheiden van de drooggemaakte drassigheid waar Hollanders zich kennelijk in thuis voelden. Vondel noemde de heidevelden van Het Gooi al schraal en bar, maar ook bij Huygens, in zijn gedicht op 'de plantagie' van de heer Uyttenbogaard bij Naarden, lijkt het wel over een verschroeiende woestijn te gaan:

*Deez' hoge, dorr' en droog' Aard
Was kwalijk een goed oog waard;
En gij, vernuftig Man,
Trekt en geniet er van.*

Kennelijk zag men in die tijd Nederland nog veel meer als een land met verschillende landschappen en klimaten dan nu. Ook voor het duinlandschap geldt dat. Als Vondel een hofdicht schrijft op het buiten van de Amsterdamse suikerhandelaar Laurens Baeck, laat hij de beek waaraan het buiten zijn naam dankt ontspringen in de 'schorre duinen'. Trouwens, zonder verwijzing naar een beroemd Grieks dal kan het ook op Scheybeeck niet:

*O Hofsteê, lustprieel der wijzen,
Hoe heerlijk zien wij nu alreê
Uw hoog geboomt ten hemel rijzen,
En kijken over duin in zee,
Veel verder als de Griekse Tempen!*

Tempe is een dal in Griekenland, bij de Olympus, dat in de oudheid door de dichters om zijn schoonheid werd bezongen.

In een ander gedicht op Scheybeeck, 'Aan de beek op de hofsteê van Laurens Baeck', vraagt Vondel aan de beek waarom deze niet stichtende liederen ruist voor Catharina, de dochter van Baeck, om haar ervan te overtuigen dat ze maar eens moet trouwen, want 'De tijd is snel, 't onzeker leven kort. / De rozenkrans verdort. / Vergankelijk is Venus en haar vrucht...' De natuur, de getemde natuur, als draagster van zedenlessen:

*Doorluchte Beek, wel, waarom ruist ge niet
Haar voor met menig lied,
Waardoor zij werdt verbeterd en gesticht,
Om langer niet zo licht
De vierge beê der genen af te slaan,
Die na haar hijlik staan?*

De Beemster was in 1612 een nieuw landschap en Vondel schreef een gedicht op het droogvallen ervan. Soms overvalt een mens het gevoel dat hij wel in de tijdmachine van H.G.

Wells zou willen plaatsnemen om even, al is het maar een paar minuten, in het verleden te kunnen kijken. Ik heb dat gevoel vaak gehad in de Beemster. Hoe zag dat land eruit toen het pas drooggevallen was? Wie heeft voor het eerst voet gezet op die drooggevallen klei? Waarvandaan werden de bouwmaterialen aangevoerd voor de prachtige buitenhuizen in het nieuwe land? Een literaire tekst kan je een enkele keer dat gevoel van aanwezigheid in een andere tijd, op een andere plaats, geven. Bij Vondel echter verdwijnt de glimp van het onbetreden land waar het eerste gras op groeit al snel achter personificaties: de Windvorst die molenwieken aantrekt om het land droog te maken en de Hollandse Maagd te troosten, die door stormen voortdurend werd aangetast. Als een godin verrijst de Beemster uit het zeeschuim:

*De Windvorst, om den rouw van Hollands Maagd te paaien,
 Vermits, door storm op storm, zij schade en inbreuk leê,
 School molenwieken aan en maalde, na lang draaien
 Den beemster tot een beemd, en loosde 't meer in zee.
 De zon verwonderd zag de klei nog brak van baren,
 En droogde ze af, en schonk ze een groene staatsiekeurs,
 Vol bloemen geborduurd, vol lov'ren, ooft en aren;
 En tooiende heur haar, bestrooide het vol geurs.*

Nog meer burgers buiten

Het Gooi was, hoeveel hofdichten andere dichters er ook op schreven, natuurlijk toch in de eerste plaats het gebied van P.C. Hooft. Bijna letterlijk: het Muiderslot was zijn huis en in 1609 werd Hooft baljuw van Gooiland en drost van Muiden, wat betekende dat hij met bestuur en rechtspraak in het gebied belast was. Hij zal het landschap beter gekend hebben dan wie ook, en het wordt op veel plaatsen in zijn werk beschreven, maar bij de renaissance-dichter die Hooft nu een-

maal was kun je je niet verbazen over de beelden en figuren waarmee hij het landschap bevolkt. In de 'Zang' gewijd aan Christina van Erp, met wie de dichter in 1610 trouwde, roept hij al meteen de nimfen van de Vechtstroom op kransen te vlechten van 'bloemen en van cruidt':

*Gij Heiligheidjes [nimfen], die in bloemen en in kruiden
U legerd, en bezwemt de stromen van de Vecht,
Die zijne vloeden slecht [vlak, kalm]
Zachtzinnig drijft in zee, voor 't hoge huis te Muiden:*

*Godesjes dartel, die met dansen, rijmen, kwelen,
In weeldes keur besteedt uw stadig jonge tijd [uw eeuwige jeugd].*

En in een andere 'Zang' van enkele jaren later vergelijkt Hooft het dichterschap van zijn jeugd met dat van de dertigjarige ambtenaar die hij nu is, en hij constateert dat zijn stem zo klinkt dat de meerminnen van de Zuiderzee er nog steeds op af komen:

*En van mijn jeugd, men vollen ziet nu
Den loten avondstond;
Nog wordt mijn stem haar schallen niet schuw
Of zingens moe mijn mond,
Des [daarom] zwemmen strandewaart, en neuriën mee,
De Meereminnen van de Zuider Zee.*

In 1613 publiceerde Hooft *Geeraerd van Velsen*, het drama waarin de Hollandse edelen van Melis Stoke en Vondel weer terugkeren en dat Hooft zeer aansprak, als bewoner van het huis dat zo'n belangrijke rol speelde in de moord op Floris v. In de beschrijving van de zonsopkomst, gezien vanaf de toren van het slot, wordt de ochtend natuurlijk wel weer gepersonifieerd, en wat kan zij anders zijn dan Aurora, maar je ziet de zon toch door de dunne ochtendnevel boven de stille Zuiderzee opkomen:

*De blanke ochtend met haar blozend rode kaken,
 In 't heugelijke kleed van dundoek en scharlaken,
 Rust toe ten hemelvaart. Haar gouden pruik al ree
 In 't zilver schittert van de vlakke Zuiderzee;
 En doet de schaduw vocht des duisterheids verjagen.
 Er zweeft een frisse dauw van rozen om haar wagen.*

Veel andere Noord-Hollandse streken spelen een rol in Hoofts levenswerk, de *Neederlandsche Histoorien*, twintig boeken waarin hij de politieke en militaire geschiedenis van de Nederlanden beschrijft van 1555 tot 1584: de periode tussen de troonsafstand van Karel V en de dood van Willem van Oranje. Nog altijd raak je onder de indruk van de beeldende taal waarin Hooft de strijd tegen de Spanjaarden weergeeft, maar voor landschappen hoef je de *Histoorien* er niet op na te slaan. Net als Melis Stoke had Hooft een andere taak met zijn geschiedschrijving, het vertellen van gebeurtenissen. Dat doet hij uiterst gedetailleerd en spannend, en soms bloedstollend. Als proeve van zijn toon een wat minder bloedige episode, de aankomst van de Prins van Oranje in Holland:

Maar, in dezelfde maand kwam de prins in Holland, en eerst tot Enkhuizen; daar hij, bij burgers en inwoonders, niet anders bewelkoomd werd, dan oft nu alles in behouden haven geweest waar, en geen zee van wederspoed hun voortaan te hoog gaan mochte. Hij bestelde, buiten de Zuiderpoort, een bolwerk te maken, 't welk in zeventien dagen, en 't koudste van de winter, met zulk een ijver, voltooid werd, dat het, daarover, den naam van Willighenburgh verkreeg. Voorts ried hij enige schepen toe te rusten, om den vijand uit de Zuiderzee te helpen. Thans gink hij d'andere steden van dien geweste bezoeken; en alomme orde gesteld hebbende, nam zijnen weg naar Haarlem; daar de Staten vergaderd waren.

In 1572 vond dat plaats, de reis van een opstandige edele die het verzet leidt tegen zijn heer, de koning van Spanje. In de winter. Je ziet hem gaan, je ziet dat stadje aan de Zuiderzee, het bevroren landschap - maar tussen de regels door. En wonderlijk genoeg toch helderder dan achter al die klassieke stoffering van het landschap in de poëzie.

Er is meer Noord-Holland in de literatuur van de Gouden Eeuw. Om een paar voorbeelden te noemen: Huygens beschreef Noord-Hollandse steden in zijn *Stede-stemmen en Dorpen*. Jan Six van Chandelier schreef een hofdicht op Muiderberg, maar had, schrijft Henk Duits in de al genoemde *Reisgids*, 'meer aandacht voor filosofie dan voor het landelijk schoon'. Daar staat tegenover, dat dezelfde Six van Chandelier wel degelijk een vrijwel geheel onopgesmukte beschrijving van het landschap bij Naarden geeft in het gedicht 'Heugenisse, aan een heuveltje, buiten Naarden', waarin hij zich een medestander van Spiegel toont:

*O Bergje, een heuveltje gelijk,
Want gij te leeg zijt, zuid gelegen,
Pas duizend schreên, aan Heren wegen,
Van Naardens muur, en waterdijk:
Hoe lustig pronkt ge, met dit gras,
Rond om bekoorlik, op de weien,
Waar langs de zaaiers boekweit meien.*

De overheersende tendens is duidelijk: slechts hier en daar vang je in de landschapsbeschrijvingen een glimp op van het Noord-Holland waarin mensen woonden en werkten, verdriet hadden, oorlogen over zich heen lieten gaan. De literatuur van de Gouden Eeuw moest te veel lessen geven, te veel eer bewijzen aan de grote voorbeelden die via Frankrijk en Italië uit de klassieke oudheid kwamen, om genoeg van de natuur te kunnen laten zien. Het programma wordt het bur-

gerlijkst en schoolmeesterachtigst verwoord door een late zeventiende-eeuwer die niets van de allure van Vondel of Hooft heeft en die niet over Noord-Holland schreef maar over zijn landleven in Eibergen in de Achterhoek. Hij, Willem Sluiter, schrijft over de natuur, in *Buiten-Leven* van 1668:

*Al wat bij na hier komt voor d'ogen,
Kan haast een zinne-beeld vertogen
Van d'een of D'ander goede zaak,
Te zaam tot stichting en vermaak.
Men mag uit bomen, kruiden, dieren,
Ja zelfs uit muggen, mieren, sieren [wormpjes],
Veel lessen trekken, die heel zoet
En leerzaam zijn voor elks gemoed.*

Op de wyze van eene herderskout

Eindelyk nam mijn Vriend het woord, en verzocht de Heeren aan 'tgezelschap eenige hunner Werken op te dissen. Na verscheide ontschuldigingen, welke de Poëtische zeedigheid mede brengd, gaf zich de heer van 't huis de [=als] eerste over, en een papier uithalende en ontvouwende: dewyl [=aangezien] de Heeren goedvinden, sprak hy, dat ik hen verveel en lastig valle, zal ik de vryheid nemen van hen een Lykdicht op de dood van de Zee-bevelhebber voor te leezen, 't welk ik een geruymen tyd geleden, op de wyze van eene Herderskout opgesteld heb; 't is wel wat lang, maar wat zal men daar tegen doen?

Dat schreef Justus van Effen in *De Hollandsche Spectator* (1731) in een stuk dat de titel droeg 'Over voordracht, herdersdichten en andere hoogdravendheid'. Heel wat poëtische voort-

brengselen van het begin van de achttiende eeuw worden door hem neergesabeld. Althans op papier, want al die burgerschrijvers van arcadische herders-, vissers- en veldichten bleven gewoon doorgaan, in of buiten de dichtgenootschappen. Als de achttiende eeuw iets miste, dan was het wel de vitaliteit van de zeventiende. Het snijdende sarcasme van Van Effen richt zich op de eindeloze navolging van zeventiende-eeuwse voorgangers en klassieken. Hij laat nog een andere Heer in het letterlievend gezelschap een vers over winden, 'De vermeetele Aeolus', voordragen, 'eene aaneengeschakelde verciering in welke alle de Winden, tot het kleinste Zephiertje toe, nevens een aanzijnlyk getal Goden en Godinnen, voor den dag kwaamen'. Er waren natuurlijk uitzonderingen, zoals Hubert Korneliszoon Poot (1689-1733), bij wie het ook wel ritselt van symbolische wezens, maar die toch dichterbij de natuur stond, boerenzoon en autodidact als hij was, dan de meeste van zijn tijdgenoten. Hij woonde en werkte in Zuid-Holland, in Abtswoude en voor korte perioden in Delft.

In Noord-Holland schreef bijvoorbeeld Pieter Langendijk, geboren en overleden in Haarlem (1683-1756), die zijn woonplaats bezong in *Lofkrans voor de stad Haarlem*, geheel in de geest van zijn tijd:

*'t Lust mij de aloude stad, bespoeld van 't kronkelend Sparen
Een krans van zegening te drukken op de haren,
En wand'lend met vermaak door 't Kenn'mer paradijs,
De trouw voor 't vaderland te zingen, haar ten prijs'.
Ô Haarlem, koningin van duizend vruchtba're hoven,
Wie kan uw heerlijkheid en stand naâ waarde loven?*

Dat lijkt op wat Lucas Schermer in 1712 deed in *Het Haarlemmer Hout* en *Het Sparen*:

*Men legt zo lustig niet op dons en purp're spreien
Te rusten, in 't ivore' of marm're ledekant:
Nooit laat men zich zo zoet tot sluimeren verleien,
Door 't strelende geluid van zangens orgeltrant:
Als ik, die onlangs heb, in 't lommer van de bomen
In de bemoste schoot van Haarlems woud, gerust.*

En ook als hij 's-Graveland beschrijft komt Pieter Langendijk toch niet verder dan (in een lofzang op het buiten De Trompenburg):

*Verbeeld dan Trompenburg, en zijne groene dreven;
Verbeeld dan, hoe 't geboomt van minnevreugde ruist,
En 't dartel beekje stroomt en bruist,
Terwijl de vogeltjes de bruiloftszangen kwelen,
En huppelen op eik, en beuken en abelen.*

Het zijn, bij alle toewijding, papieren landschappen, waarin alles wat in de late Middeleeuwen en de Renaissance bloeide, stroomde, kwinkeleerde en kweelde nog eens terugkomt, maar minder levenskrachtig en van zichzelf overtuigd, minder gezien dan zelfs de zeventiende-eeuwse landschappen met al hun klassieke ornamenten.

Misschien is er meer te vinden in die andere achttiende eeuw, waar Van Effen de weg bereidde voor Betje Wolff en Aagje Deken, die van de Verlichting.

Betje Wolff was in haar poëzie niet afkerig van veldzangen, maar vooral in haar brieven breekt af en toe een nuchtere blik op het Hollandse landschap door - alsof het stof van een raam wordt geveegd. Over de Beemster schrijft ze in 1774 in een brief:

*Onze Republicq heeft geen schooner Oort dan de Beemster geduurende
eenen korten zomer. Alles is hier*

schooner & grooter dan in de oude landen; & het Byvoeglyk woord 'Beemster' - is eene recommandatie voor de producten. [...] De heele meer is 7 uren in zyn omtrek, & wy woonen aan een Laan die 3 uren lang is, beplant met hooge boomen; ieder ½ uur gaans kruissen de wegen elkander, & op elk vak staat een schone hooge boom. Niets haalt by de effenheid der vierkante weiden. De wegen zyn gesoomt met de welvaarendste Boerderyen, en met fraaye Plaatzen.

Die 'Plaatzen' spelen natuurlijk een belangrijke rol in Betjes leven, ook als ze later met haar levensvriendin Aagje Deken samenwoont, eerst in De Rijp en later in Beverwijk. Na de dood in 1777 van haar echtgenoot, dominee Wolff, betrekken Aagje en Betje samen een huis in De Rijp. De beschrijving van deze Noord-Hollandse plaats in een brief van Aagje uit 1779 liegt er wat werkelijkheidsgehalte betreft niet om:

Wij woonen in een land druipende van walvisch traan, vloejende van melk en booter; dan eenige Leer bereiders hebben het hier *stinkende* voor ons gemaakt, hunne handen hebben putten gegraven, dezelve met lellen en vellen opgehoopt, die daar in laten rotten en dus een Lym bereid, zonder welke uwe stad niet bestaan kan.

In 1782 koopt Aagje Deken het buitenhuisje Lommerlust in Beverwijk, waarnaar de vriendinnen nog dat jaar verhuizen. Van het landschap ziet ze daar niet zoveel als in de Beemster, maar dat wordt begrijpelijk als je haar dagindeling leest, in een brief van 1778:

Wil ik u eens zeggen, hoe ik myn tijd besteede & verdeele? Des morgens, als het goed weêr is [...] dan vroeg op, &

ontbijt in myn rieten huisje alleen, terwyl ik myne gedagten zo eens wat ernstig by een roep. Vervolgens wandel ik eens om, zie naar de groentens, ordineer wat er gegeten zal worden, ga schryven tot tien uren; dan word ik opgemaakt, & ga weêr tot twee uren aan 't werk; dan eeten, dan wat verkleeden, dan ryden of wandelen of in den coepel bij Aagie, die zoo goed is van voor my te lezen.

In het werk van Wolff en Deken lijkt het landschap toch vooral iets te zijn dat zich bevindt tussen steden en buitenplaatsen en waar je met het rijtuig doorheen rijdt. Aangenaam is dat het landschap in hun brievenromans in elk geval ontdaan is van veel bombast, en dat hun figuren zelfs de nodige ironie kennen als ze zichzelf betrappen op al te lyrische beschrijvingen ervan. In de *Historie van den heer Willem Leevend* schrijft Mevrouw Alida Ryzig aan Mejuffrouw Cornelia West over een rijtoer van Amsterdam naar Haarlem en over de aankomst op het buiten Beekenhof:

Wy reeden langzaam de laan door, tot voor het huis; daar wierden wy, in de regtervleugel, ontfangen door de waardige Eigenaars van dit aardisch paradys, en door de Bruid en Bruidegom. De avond was ongemeen schoon, en de geheele zichtbaare waereld sluimerde zo al zagtjes in, bescheenen door het helderste Maanlicht, 't welk ooit een zuiveren Hemel verheerlykte. (Hoe bevalt u zo een schepje Poëtisch Proza?)

Je hebt hier dat duinlandschap

Ik denk dat het landschap eigenlijk pas echt aan het eind van de negentiende eeuw in de literatuur verschijnt.

De tweede helft van de negentiende eeuw brengt in Nederland, later dan in landen als Duitsland en Engeland, de in-

dustriële revolutie, aanleg van spoor- en tramwegen, uitbreiding van de steden met arbeiderswijken: een technische en industriële ontwikkeling die het landschap bedreigt - al zijn er maar weinigen die dat zien.

Tegen het eind van de eeuw gaan Heimans en Thijssen over de natuur publiceren: *De levende natuur* verscheen in 1893. Met de arbeidersbeweging ontstaat de jeugdbeweging, die arbeiderskinderen uit de steden naar buiten wil brengen. Er is een curieuze band tussen opkomend socialisme en natuur. In Het Gooi en de duinstreek ontstaan kunstenaarskolonies. In proza en poëzie begint een geziene, waargenomen natuur voor te komen, vooral bij de Tachtigers, met Gorters *Mei*, voltooid in 1888, als hoogtepunt.

Albert Verwey formuleert de essentie van de veranderde aanwezigheid van de natuur in de belevingswereld. Dat doet hij in een gesprek met de eerste literaire interviewer, E. d'Oliveira, wiens boek *De mannen van '80 aan het woord* in 1909 verscheen:

De natuur geeft een zekere stof, en de geest heeft er behoefte aan, op die stof kristalliserend te werken, begeeft zich in die stof, en doet daardoor ontstaan een vorm, die niet een gril van de geest is, maar wel de wijze *waarop de natuur zich met dien geest verstaat*. [...] Je hebt hier dat duinlandschap, je krijgt daar een indruk van, en het is mogelijk met dien indruk een gedicht samen te stellen. Nu kijk je opnieuw, je voelt een aandoening, en die kun je uitdrukken, zonder veel van het landschap in je werk op te nemen.

Naar mijn gevoel is wat Verwey hier onder woorden brengt een van de nieuwe elementen die het werk van de Tachtigers onderscheiden van dat van hun voorgangers.

Natuurlijk is er landschap te vinden in het werk van die vroegere negentiende-eeuwers, en is dat landschap anders

dan dat van de zeventiende en achttiende eeuw.

Het sentimentele landschap van Rhijnvis Feith, dat verwarde overgangsgebied tussen achttiende en negentiende eeuw, blijft aanwezig in de landschappen van de donkere kant van de Romantiek, met hun duistere wouden en grotten en tempels. Het herlevende nationaal-historische bewustzijn van de romantici bracht de heldhaftige landschappen van David Jacob van Lennep en zijn zoon Jacob. De burgerlijke Romantiek bracht Hildebrands 'kopieerlust des dagelijksden levens'. Noord-Hollandse landschappen genoeg, tot 1880 - maar hoe zagen ze eruit?

In 1823 maakt de dan eenentwintigjarige Jacob van Lennep met zijn Leidse studievriend Dirk van Hogendorp een tocht door een aantal Nederlandse provincies. De Franse tijd is achter de rug, Nederland worstelt zich uit zijn lethargie en de twee jongemannen bekijken het land op hun tocht (te voet, per boot en per rijtuig) met de ogen van kritische zonen van de regentenklasse. In zijn *Journal* beschrijft Van Lennep de reis gedetailleerd, en het boek geeft een schat aan informatie. Niet alleen over de stand van zaken in het land, maar ook over de denkwijze van een burgerlijke jongeman uit het begin van de negentiende eeuw. Van Amsterdam varen de jongemannen naar Buiksloot. Op die tocht zien ze met belangstelling:

het begin van het Nieuw Kanaal [=het Noord-Hollands Kanaal], dat zoo de uitvoering mogelijk is, zoo belangrijk voor Amsterdam en geheel Noord-Holland wezen moet.

Van Buiksloot wandelen ze naar Saerдам (Zaandam), waarover Van Lennep de economische informatie geeft die passend is voor iemand van zijn afkomst:

Ontzettend is het aantal der aanwezige olie-, houtzaagen papiermolens, zoo op deze plaats als op het aanlendend Zandijk, te Westzaan, te Wormerveer en aan de Koog. [...] De meeste fabrikanten verdeelen als zij op jaren komen hun fabrieken of molens tussen hunne kinderen: ook leven er schatrijke renteniers.

Te vijf uur komen ze in Purmerend aan, waar ze overnachten. Van Lennep schrijft:

Purmerend is eene fraaie, nette en welgebouwde stad, welke niettegenstaande zij veel in de Fransche tijden geleden heeft, 't geen het sloopen van eenige lijnbanen en goede huizen ten gevolge had, zich door de kaas- en botermarkt eenigszins staande hield.

Onderweg naar Enkhuizen, waar ze met de boot naar Urk en dan naar Lemmer gaan oversteken, bezoeken de jongelieden nog onder andere Monnikendam, Edam, Marken en Hoorn, en de beschrijvingen van Van Lennep blijven die van een geïnteresseerde jongeman die wel eens wil weten hoe de zaken erbij staan in het vaderland, maar veel landschap is er niet bij, laat staan natuur.

Niet veel later dan de reis van zijn zoon, in 1826 en 1827, schreef David Jacob van Lennep twee werken, *Hollandsche Duinzang* en *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*, die gezien worden als beginpunt van de vaderlandse Romantiek. De familie Van Lennep woonde 's zomers op een fraai landgoed aan het Manpad in Heemstede, de plaats waar Witte van Haemstede in 1304 de Vlamingen had teruggeslagen en Holland had gered. In de *Duinzang* wordt die overwinning verheerlijkt, zoals in de *Verhandeling* wordt gewezen op de noodzaak de Jan Saliegeest van de voorbije tijden te overwinnen en weer trots te zijn op de grond der vaderen en de monumenten te onderhouden.

Trots op het voorgeslacht beschrijft vader Van Lennep de duinen bij Heemstede:

*Lief tooneel van genoeg, van welvaart en vlijt,
Bij den vreemdling met eerbied te naadren,
Uit het braambosch en lisch van den vroegeren tijd,
Dus gewrocht door de deugd onzer vaadren!*

Hij dicht ook wel over 'den houtrijken heuvel', 't wilde van duinen en dalen' en de 'toppen, nu blinkend met rood en met goud' - maar die natuurbeschrijvingen dienen toch vooral om de lezer te overtuigen van de dankbaarheid die verschuldigd is aan het voorgeslacht:

*Beur dan blijder, o Haarlem, uw torens omhoog,
En roep uit over beemden en velden
Wat al heils, toen het land voor uw zetel zich boog,
Werd gekweekt door uw Vorsten en Helden.*

Dat is verwant aan wat W.J. Hofdijk in 1850 deed met zijn balladenbundel *Kennemerland*, waarin hij topografisch geordend voorvallen uit het roemruchte verleden op rijm vertelt, mét historische inleidingen. 'De lijfknaap van Castricum' bijvoorbeeld, en 'De reus van Spaernwoude'. De landschappen van Hofdijk zijn volop romantisch, doortrokken van nationale trots, maar met het Noord-Holland van zijn tijd hebben ze niets te maken, en met de Middeleeuwen die zijn balladen behandelen heel weinig, vrees ik.

Een beeld van Het Gooi als droog en dor gebied (buiten de landgoederen dan) dat we uit de zeventiende eeuw kennen, is kennelijk blijven voortbestaan tot in de historische roman van de negentiende eeuw. Als Jacob van Lennep de hoofdfiguur van zijn roman *Ferdinand Huyck* (1840) op het buiten Heizicht in 's-Graveland laat vertoeven, is er weer sprake van

'barre grond', al noemt hij het uitzicht 'niet onbevallig'. Maar ook de hitte die Het Gooi voortdurend lijkt te teisteren, is er nog:

een niet onbevallig uitzicht: Immers, wanneer men naar de buitenzijde zag, weidde het oog over de uitgestrekte heide, met paarse bloemen overdekt en waarboven die dunne wasem golfde, die zich altijd bij hete zonnenschijn vertoont. Kortbij was een gedeelte van de barre grond afgezand [...]

Voor Potgieter is Het Gooi, althans Naarden, vooral toneel van historische gebeurtenissen. Als hij Naarden bezoekt, schrijft hij in *Lief en leed in Het Gooi* (1839):

Een vesting, met lange bruggen, hoge wallen en donkere poorten, roept onwillekeurig middeleeuwse herinneringen voor de geest: kronkelende straatjes, lichtschuwe huizen, baardige burgers, geharnaste wapenknechten, en krijgsrossen, die het plaveisel daveren doen [...]

En op een andere plek in Het Gooi, de Tafelberg bij Blaricum, duikt ook de hitte weer op die de droge zandgronden teistert:

Lof zij het Paviljoen! Er worden geen kleine kinderen toegelaten; dorstige heren kunnen er zich verkwikken; dames zijn er veilig voor de hitte van de middag; en als u het getuur door en het gerel over de teleskoop verdriet, kunt ge op de beide omgangen een wijkplaats zoeken, om te zien, wat de natuur er schoons aanbiedt; overvloed voor wie er zin voor heeft.

De telescoop valt op. Er wordt naar de natuur gekeken, zij het van veilige afstand, door de telescoop of vanaf de om-

gang, want het zijn toch nog altijd dames en heren die zich als behoedzame toeschouwers door het landschap bewegen. Natuur is mooi, maar het moet niet te gek worden.

Multatuli is hard voor zijn tijdgenoten, misschien wel uit verbittering omdat hij niet bij de dames en heren hoorde, maar zijn schildering van het 'buitenleven' van de negentiende eeuwse burgerfamilies zal toch een vrij hoog waarheidsgehalte hebben. In *Woutertje Pieterse* laat Multatuli zijn jonge alter ego met zijn werkgevers, de Kopperliths, 'naar buiten' gaan. Het buiten heet Groenenhuize en ligt 'bij Haarlem in de Hout':

De uitspanning der bewoners van die landelyke optrekken was [...] zo onlandelyk mogelijk. [...] Men ontving bezoek van *ebenbürtige* optrekmenschen, maar liever van hooger geplaatsten. Men maakte rytoeren in de omtrek, waarby de tentoonstelling van 'eigen equipage' hoofddoel was, en [...] verveelde zich.

Nicolaas Beets hoorde niet helemaal echt bij de 'optrekmenschen', al trouwde hij in 1840 met freule Aleida van Foreest. De familie Van Foreest had een landgoed, Nijenbrugh, net buiten Heiloo, waar de pastorie een centrum van literaire activiteit was omdat de literator J.P. Hasebroek er predikant was in de jaren dertig. Bij de Heiloër Kring hoorden schrijvers als W.J. Hofdijk, Nicolaas Beets, J. van Lennep, Johannes Knepelhout, E.J. Potgieter, A.L.G. Bosboom-Toussaint en J.H. van der Palm.

Hildebrands (Beets') *Camera Obscura* bevat fragmenten genoeg waarin Noord-Holland een rol speelt. Om te beginnen de schets "s Winters buiten", waarin een veiling van kaphout uit het Heiloër bos wordt beschreven. Hildebrand begint met het hekelen van de stedelingen die 's winters zoveel mogelijk binnenblijven en daardoor niets zien 'van al die opwekkende voorbereidselen [...] die de natuur maakt'. En:

Hij heeft al de vreugde gemist, die de buitenman gesmaakt heeft, toen zijn eerste kip begon te leggen en zijn eerste sneeuw bloeide op den naakten en harden grond. Hij heeft de ganzen niet zien vertrekken, en de spreeuwen en kieviten niet zien aankomen, noch ook, drie dagen voor dat de wind zuïelijkte, van zijn weêrwijzen tuinbaas of grijzen pachter gehoord dat de wind zuïelijken *zou*.

Dat klinkt naar echt buitenleven, en dat is het ook, maar het is toch nog steeds het buitenleven van de burger die geen vuile handen maakt, die 'een buiten heeft', zegt Hildebrand. 'Het is December; zijn hout moet gehakt, en hij gaat rond met zijn opzichter [...]'

Natuur is er zeker, in de schets over de houtverkoop, en ze mogen Hildebrand dan 'kopieerlust des dagelijksen levens' verweten hebben, kijken kon hij. Maar voor zijn natuur geldt hetzelfde als voor zijn tekeningen van mensen; zijn beschrijvingen zijn minzaam, het zijn beschrijvingen van iemand die wel naar het volk wil kijken en er stukjes over wil schrijven, maar die er verder niks mee te maken heeft, die wel natuurschetsjes maakt, maar zich daarbij toch vaak bedient van clichés van de natuur: 'de statige menigte van eerwaardige dorre beuken', noteert hij, en daarachter tussen haakjes: '(een kaal hoofd *is* eerwaardig)'

Minzaam is ook zijn beschrijving van 'het armelijk Schoorl', 'het laatste eenigszins teekenachtige dorp aan Hollands westelijken kustkant', de locatie van Teun de Jager, ook uit de *Camera Obscura*. De natuurbeschrijvingen in het dramatische verhaal van de arme Teun hebben iets Biedermannachtigs. Het is 'de wandelaar' die getroffen wordt door 'het aangename schouwspel eener hooge, met dicht kreupelhout en koele bosschages bewassen duinhelling'. En als de wandelaar ver doorloopt komt hij bij Den Helder, waar hij 'in het Marsdiep staat te staren en aan den Oostkant het eiland

Texel ziet opdoemen, waarvan reizigers verzekeren dat er een lief boschje bestaat tusschen den Burg en het Schild, nietig overschot van vroegere woudpracht'. Hildebrands natuur is er een van plaatjes: 'een lief boschje', 'woudpracht'. Roerend vind ik dat 'reizigers verzekeren' - dat lijkt aan te geven hoever het onbekende Texel is.

In zijn schetsen van volkstyphen spreekt die minzaamheid, over mensen en hun omgeving, nog sterker. 'De Markensche Visscher' wordt beschreven als 'het waarachtigste type onzer oudste voorouders', dat bewaard gebleven is in het isolement van het eiland: 'en de nieuwgierige, die den voet onder dit eenvoudig visschersvolk zet, vindt er de huizen, de gewoonten, de zeden, de begrippen van voor twee eeuwen.' Al moet Hildebrand toegeven dat 'de lichtingen voor den krijgsvolk [...] hem eenigszins uit zijn afgesloten kring hebben gerukt'. Dezelfde informatie geeft Van Lennep junior ook in zijn *Journal*.

'Marken', zegt Hildebrand, 'is, zou men zeggen, een hoop slijk in de zuiderzee; meer niet; hier en daar een weinig gras voor een enkel mager paard, en voorts geen plantenleven dan een steel of wat lepelblad tegen de scheurbuik.'

Een knipoog - die zie je in al de landschappen van Hildebrand. Een knipoog tegen de burgerlijke lezer van wiens begrip hij verzekerd is: kijk eens, wat een vreemde wereld daarbuiten; lieflijk hier en daar, en vol ontroerend simpele liederen, maar vreemd. En wat nog wel fris en oorspronkelijk leek in het jeugdwerk, valt door de mand als zelfgenoegzaam domineesgebabbel in het latere werk - bijvoorbeeld het vers ter gelegenheid van de droogmaking van het Haarlemmermeer, in 1853:

*Nu, kom eens uit uw graf,
Gij puik der Molenaren,
En zak het Zuider-Sparen
Eens in een schuitje af!*

*Nu, klim die dijk eens op!
Gij hoeft met meer te vragen;
Uw vijand ligt verslagen,
Uw zielsvreugd stijgt ten top.*

Er ligt niet veel tijd tussen dit vers en de voltooiing van Gorters *Mei*, in 1888. Het is misschien unfair, nu net het bovenstaande gedicht van Beets te confronteren met de *Mei*, want Beets heeft nog wel aardiger natuurgedichten geschreven - maar het maakt mijn bedoeling wel heel duidelijk.

Mei is, behalve veel andere dingen, een vaak van bewogenheid bijna stamelende evocatie van het Hollandse landschap, die zich onderscheidt van alle landschapspoëzie die daarvóór in het Nederlands is geschreven:

*Blauw dreef de zee, het water van de zon
Vloot pas en frischer uit de gouden bron
Op woll'ge golven, die zich lieten waschen
En zalven met zijn licht, uit open plassen
Stonden golven als witte rammen op,
Met trossen schuim en horens op den kop.*

En:

*De zon zonk en de dalen werden donker,
De groote avond waarde om, geflonker
Begot in hemelsteden en de kruinen
Der laat verlichte bergen namen schuine
Zonstralen aan. Zo zijn 's avonds de straten
der steden halfdonker in onze staten
Van Holland, maar aan d' Oosterkant
Roomgeel en muurrood en de rame' in brand.*

Of:

*En 't was vijf uur, en een zwaar akkerman
 Zag zij in 't zwart staan in den grond, moe van
 Zijn dagwerk, leunend op zijn ijs'ren spa.
 Hij zag nadenkend een span paarden na
 Die 'n ander door de voor dreef, en juist om
 Aan' eind het logge kouter wendde; 'n drom
 Van zwarte akkervogels vloog daar op.
 Hij vaagde met een rode doek een drop
 Van zweet af, mompelde, en werkte weer,
 Goudvlokken sneeuwden op zijn werkpak neer.*

Wat er zo ánders is, is misschien (behalve door het teruglezen van de uitspraak van Verwey in zijn gesprek met d'Oliveira) het best te zien aan Gorters gebruik van Germaanse en klassieke mythologische figuren. Ook bij Gorter tref je Aurora, tritons, Wodan, Balder, jawel, maar hij strooit ze er met gulle hand in omdat niet alleen zijn verhaal maar ook het landschap dat vraagt. Hij heeft niet een vooropgezet vormenpatroon waarachter het landschap verdwijnt. Hij heeft een landschap, een natuur die hij aanwezig wil maken en hij gebruikt daar alle middelen voor. Of in de woorden van Heyn van Cortrijck (eigenlijk H.S.M. van Wickevoort Crommelin) in *De Tijdspiegel* van 1891, naar aanleiding van Gorters *Verzen*: 'Göthe en Heine zeggen iets, niet *over* maar *naar aanleiding van* de natuur die zij zien. Bij Gorter zijn natuur en gemoedsstemming één geworden.' (Geciteerd uit Enno Endt, *Herman Gorter Documentatie 1864-1897*, 2de druk, Amsterdam 1986.) Bescheidener dan Van Cortrijck zouden we daar in plaats van Goethe en Heine Beets kunnen invullen, of Potgieter, of Staring.

Plotseling is het landschap aanwezig. Bij Gorter maar ook bij zijn tijdgenoten. Frederik van Eeden, geboren in Haarlem, schreef in zijn Amsterdamse studententijd *De kleine Johannes*, waarvan de eerste aflevering in 1885 in *De Nieuwe Gids* ver-

scheen. De omgeving van Haarlem is het landschap van het boek, zee en duinen zijn even aanwezig als in *Mei*:

En met de kleine Johannes, die in stille verwondering over Windekind's woorden peinsde, vloog hij uit het bos omhoog, zo hoog, dat over de duinrand een lange, als goud fonkelende streep zichtbaar werd. Zij vlogen voort, de grillig beschaduwde duinvlakte gleed onder hun bliken weg en breder en breder werd de lichtstreep. De groene kleur der duinen week, vaal zag het helm en vreemde, bleekblauwe planten groeiden er tussen. Nog een hoge heuvelreeks, een lang gestrekte, smalle zandstrook en dan de wijde, ontzaglijke zee.

Het was ook Van Eeden die in Het Gooi zijn idealistische kolonie Walden begon, op het landgoed Cruysbergen in Bussum, in de natuur. Over het landschap van Het Gooi schrijft hij in zijn dagboek, op 20 oktober 1887:

Het landschap is onvergelykelyk mooi. Gouden zon, helgeel, oranje, bruin loof, schitterend blauwe lucht. Alles weelderig, vochtig, zoel.

Er begon een trek van kunstenaars en intellectuelen naar buiten, naar al of niet Tolstojaans geïnspireerde kolonies, die tot na de Eerste Wereldoorlog zou duren. Voor *De jongere generatie*, dat in 1913 verscheen en dat het vervolg was op *De mannen van '80 aan het woord*, bezocht E. d'Oliveira Adama van Scheltema in Bergen, 'de jonge kunstenaarskolonie':

Ditmaal voerde mijn weg, van het doodsche asfalt, door stekelig electriek beschenen, onzer eerste koopstad, langs bosch- en duinrand naar de jonge kunstenaarskolonie Bergen.

Annie Salomons vertelt in *Herinneringen uit de oude tijd* (1960) over het 'huttenwezen' in Het Gooi aan het begin van deze eeuw:

Het was in de tijd, dat men daar in Het Gooi terreinen volgebouwd had met moderne hutjes, waarin men, hutje bij mudje, allemaal samen de eenzaamheid zocht.

Dat was al in de tijd van de twijfel die Nescio in *Titaantjes* (1915) genadeloos verwoordde:

In de kolonie van Van Eeden hadden we misschien kunnen gaan, maar toen we er op een Zondag heen waren gelopen, vier uur gaans, toen liep daar een heer, in een boerenkiel, met dure gele schoenen, kolombijntjes te eten uit een papieren zak, blootshoofds, in innige aanraking met de natuur, zoals dat toen genoemd werd, en z'n baard vol kruimels.

Maar de natuur wás er. In het Verkade-album *Zomer* van 1907 legt Jac. P. Thijsse het volk uit hoe mooi het landschap is:

Heerlijk is het, om in den zomer een landbouwstreek te overzien, vooral waar de grond niet al te vlak is. Prachtig strekken de akkers zich zij aan zij uit over de hellingen, vakken en strepen van allerlei kleur [...]

En in *Gedenkschriften* (1924) vertelt de edel-Tachtiger Lodewijk van Deysse met ontroering over zijn jeugd in Het Gooi, waar hij in Hilversum geboren is, en over het landschap:

Het ging nu naar de heide aan den kant van Utrecht. Daar had je den verren tol, waar wij zelden kwamen. De weg splitste zich daar. Rechts die naar Utrecht en

links die naar Soestdijk. Elk met zijn oud-witten slagboom voor den tol. Iets vreemds, zo'n tol, een afsluiting naar andere gebieden. Maar wel wit en betrouwbaar. Aan den laatsten weg vóór den tol, zag je rechts reeds overal de wijidheid. Rechts was reeds hei, van vlak achter de wegbomen af.

De titel van A. Roland Holsts dichtbundel *Vorbij de wegen* (1920) lijkt een programma in te houden, en in de gedichten speelt het Noord-Hollandse landschap bij Bergen een belangrijke rol:

*Het najaar waait de duisterende landen
regenend over, en oneindig groot
zijn de verlatenheden van den dood.
Bleek schuimt de zee over de lage stranden.*

Roland Holst was in 1918 naar Bergen verhuisd, nadat hij vanaf 1911, met onderbreking voor een verblijf in Engeland, in een 'hut' bij Blaricum had gewoond, die hij bij zijn vertrek overdeed aan de dichter J.C. Bloem. Bij de Bergense dichter is de natuur minder uitbundig dan bij Gorter, maar in bijna al zijn gedichten speelt de zee een rol:

*De grijze regen, de grijze regen
daalt er eentonig nu allerwegen
over dit stil gehucht, verloren
in oude vlakten, en doet zich hooren
als niet meer zingen en bijna weenen
aan lage vensters, waar mijmering
nog staart om wie van hier verdwenen
en lang geleden verloren ging
naar de steden en over de zee
[...]*

Zelfs in een zo geëngageerd dichtwerk als *Het feest der gedachtenis* (1917) van Henriëtte Roland Holst, de tante van de dichter, is de natuur in volle glorie aanwezig, in bewoordingen die aan Gorter doen denken:

*Het was een paradijs-dag die begon:
de hellingen welig van lentegras
en stralende van paarse en gele bloemen,
het jonge blad dat aan 't uitrollen was,
de zon die aan den hemel stond te roemen
diep-blauw verzadigd, heerlijk smetteloos
bloeiend rond-om die groote gouden roos.*

Er zou eindeloos te citeren zijn uit de literatuur van die periode van 1880 tot voorbij de Eerste Wereldoorlog, toen het landschap een korte periode 'als zichzelf' in de aandacht kwam. Het verschijnsel lijkt duidelijk. Het is ongetwijfeld veel complexer dan ik hier heb weergegeven. Aan de hoofdlijn zullen vast ontelbare kleine vertakkingen zitten. Natuurlijk zijn er schrijvers geweest die helemaal niks in natuur of landschap zagen, en schrijvers die nog na de Tachtigers doorgingen met schrijven alsof er niets gebeurd was, en even natuurlijk zijn er Tachtigers als Kloos die de oorspronkelijke boodschap bleven herhalen tot het een mechanisch kunstje was geworden.

En natuurlijk zijn er sceptici als Nescio, die eerder door de extase heen keek dan anderen. Toch heeft hij in *Titaantjes* (1915) ongeveer de mooiste Noord-Hollandse landschappen gemaakt die ooit zijn opgeschreven:

En dan gingen we de zon op zien komen aan de Zuiderzee, behalve Kees, die naar huis ging. Hoyer klaagde over de kou, maar Bavink en Bekker wisten nergens van. Die zaten op de steenen onder aan den zeedijk met de oogen half dicht en keken tusschen hun oogharen door naar de dansende gouden pijltjes die de zon in 't

water maakte. Stapelmal werd Bavink er van. Naar de zon lopen wilde-i over de lange, lange schitterende streep. Maar aan den kant van 't water bleef-i toch maar staan.

En dan: wat is natuur nog in dit land?

In Castricum werd Nescio's twijfel woede, blijkt uit het verhaal 'Insula Dei' dat Nescio in 1942 schreef, maar dat pas in 1946 in boekvorm verscheen. Eerst in de bundel *Mene tekel*, later in *Boven het dal* (1961):

Na twintig jaar kwam ik in Castricum en kon 'De rustende Jager' eerst niet meer vinden, zoo raar stont er tusschen. De hoofdstraat, een blootebillen-gezicht en verder overal 'lieve woninkjes', God zal ze.

Het is maar goed dat Nescio het niet meer kan zien, het Noord-Hollandse landschap. Ook J.C. Bloem had zijn twijfels over het landschap. Behalve dat hij toch al niet zoveel in natuur zag, zoals te lezen valt in de eerste regels van zijn gedicht 'De Dapperstraat' (*Quiet though sad*, 1947), was hij al getuige van het begin van een ontwikkeling die het landschap zou aantasten:

*Natuur is voor tevreden en of leegen.
En dan: wat is natuur nog in dit land?
Een stukje bosch, ter grootte van een krant,
Een heuvel met wat villaatjes ertegen.*

Die ontwikkeling is sneller gegaan dan zelfs deze twee pessimisten voor mogelijk zouden hebben gehouden. Het landschap van het overbevolkte Holland is, zeker in de Randstad maar ook daarbuiten, veranderd met een snelheid en op een

schaal die in Europa uniek is. Als je je even omdraait, is het landschap van je jeugd achter je rug verdwenen. Autowegen, stadsuitbreidingen en slaapsteden hebben in vijftig jaar het landschap onherkenbaar veranderd, en in de overgebleven delen heeft de recreatie toegeslagen. Het landschap is in zekere zin een afspiegeling van veranderingen op andere terreinen (onzichtbare, geestelijke) waarop veranderingen zo snel plaatsvinden dat het steeds moeilijker wordt je te oriënteren, omdat de 'tekens' niets meer betekenen.

De concentratie van landschappen is in de moderne Nederlandse poëzie zo hoog, dat je soms de indruk krijgt dat dichters het landschap ook gebruiken als afspiegeling van, als 'model' voor andere aspecten van het leven. En opvallend is, dat ze dat zo vaak doen niet aan de hand van het landschap zelf, maar uitgaande van eerdere weergaven van het landschap: prenten, schilderijen, foto's - alsof de ontwikkelingen in de werkelijkheid te snel gaan en het beeld eerst moet worden stilgezet om er houvast aan te kunnen krijgen.

Dat is, althans wat de foto als uitgangspunt voor het gedicht betreft, een veronderstelling die J. Bernlef formuleerde in een essay ('Sur place, de foto als embleem voor twee jaar Nederlandse poëzie', *Raster* 22/1982, herdrukt in *Op het noorden*, 1987). Het essay van Bernlef gebruikt als uitgangspunt een constatering van Cyrille Offermans (*Raster* 15/1980): dat een aantal dichters zich niet zozeer verzet tegen afbraak, verval en dood, 'alswel tegen de nodeloze versnelling daarvan'.

Een gedicht dat scherp als een ets zowel het verdwijnen van elementen uit het landschap als de rol van de fotografie vastlegt (in dit geval is zelfs het fototoestel machteloos), is 'Opslag' van Eva Gerlach (*Een kopstaand beeld*, 1983):

*De blauwe Douglassparren zijn verdwenen.
Mager op overzichtelijk grasland staat
de houtschuur onder zijn dak van golfplaat.*

*Dit schroefgat was de lens: soms kon ik ze zien.
Afhankelijk van wanddikte en diameter
hingen zij ver in het ruisen van een mist;
een kopstaand beeld, natuurgetrouw misschien
maar zo klein dat ik het nooit zeker wist.*

Waarbij het 'kopstaand beeld' het omgekeerde beeld in het fotoestel is.

In een bundel van H.C. ten Berge, *Nieuwe gedichten* (1981), komt een reeks voor die 'Een schijn van werkelijkheid' heet. In die reeks kijkt de lezer naar een foto, en over die foto zegt de dichter:

*We spreken af: dit is een werkelijkheid
van toen*

*teruggebracht
tot afbeelding van zes bij negen*

*je weet het is geen leven
maar een dood
moment dat nauwgezet
tot leven wordt geschreven*

De werkelijkheid teruggebracht tot een afbeelding - en pas die afbeelding kan de dichter proberen tot leven te schrijven.

In mijn eigen gedicht 'Egmond aan Zee' (*Een kraai bij Siena*, 1979) lijken de resten van schetslijnen waarmee het landschap is opgezet onder het zand te lopen, alsof de werkelijkheid niet waar te nemen is zonder de middelen van de tekenkunst. (Ik zal ook verderop nog een gedicht van mijzelf citeren, niet uit

onbescheidenheid, maar omdat ze nu eenmaal bestaan, die gedichten, en iets zeggen over mijn visie op het landschap.)

*Er lopen potloodlijnen onder het zand
naar een verdwijnpunt in de schemering,
waar iets verknipt wordt in de tekening
zodat, de kleine jongen aan je hand*

*jij meer dan eenmaal hier aanwezig bent:
aandachtig schelpen rapend op het strand,
wat kleiner op het pad aan de bosrand
en piepklein bij het dorp, diep in de prent.*

Maar van een afbeelding uitgaan hoeft natuurlijk niet. Een gedicht van J. Bernlef lijkt een wantrouwen in de duur van het landschap (of in de waarneming ervan) uit te drukken, dat veel verder gaat dan de afkeer van het aangetaste landschap in een meteen daarna geciteerd gedicht van Lucebert - ook over een wandelaar aan zee.

J. Bernlef, 'Wandelaar' (*De kunst van het verliezen*, 1980):

*Zilt trekt in distels
helm ritselt en prikt
bijna loopt hij op zee*

*Grasduinend met
vlak onder zijn voeten
loerend het grondsop al*

*Zo wankel is het
evenwicht van deze
en iedere wandelaar.*

Lucebert, 'Strandwandelaar' (fragment, *Val voor vliegengod*, 1959):

*de lege eenzame mens voelt op het dode zand
van het strand onder de gehelmde vuist van het duin
in een kuil vol vies papier etensresten in een krant
klam hout en hier en daar de eeuwig blotere kwal
niets voor de beweeglijkste aller moeders dan
weezin woede misschien en wanhoop in elk geval*

Eenzelfde weezin tegen de aantasting spreekt uit het fragment van het gedicht 'Heen en terug' van Ed Leeflang (*Bewoond als ik ben*, 1981), waarin de dichter net als de gauwdief van Bredero langs de Amstel naar Ouderkerk loopt en terug:

*De terugtocht gaat langs viaducten,
de afgesloten horizon, rioolbuizen
met lege ogen van beton. Dat scheidt
verwarring bij het zielsverhuizen,
verdachte sport, waar wie nog voort
moet, neemt hij zich niet in acht,
eerst tijdeloos dan nutteloos van wordt.*

Is er bij Lucebert en Leeflang sprake van boosheid over de aantasting, bij Gerrit Kouwenaar wordt de snelheid van afbraak en verdwijning verbijsterd vastgelegd in de reeks 'weg/verdwenen' (*de stem op de derde etage*, 1960). De reeks gaat over de afbraak van de galerij van het Amsterdamse Paleis voor Volksvlijt (zo kom ik dan toch nog in de stad) en is gemaakt naar aanleiding van foto's van de galerij voor en tijdens de sloop: 'voortdurend moeten er foto's gemaakt'.

*Het duurzaamst bouwen is het breken.
er is ochtend of avond. daartussen maken sekonden*

*zich eeuwig voortdurend
moeten er foto's gemaakt: zoveel averechts steen
is niet bij te houden met licht.*

[...]

*eerst steen, dan puin
en zo is eensklaps afwezigheid
leegte*

‘Het duurzaamst bouwen is het breken’, zegt Kouwenaar in dit fragment: waar niets meer is, kan ook niets meer veranderen en is in elk geval de leegte permanent.

Steeds meer afbeeldingen van het landschap, niet het landschap zelf, waar poëzie uit ontstaat. Als dat waar is, lijkt het erop dat het landschap in de literatuur een spiraalvormige weg heeft afgelegd en bijna op hetzelfde punt is teruggekomen - alleen hoger of lager, wie zal het zeggen. Als schilders, tekenaars en etsers het landschap ontdekten vóór de schrijvers, zijn zij dan nu (versterkt door de fotografen) degenen die de schrijvers de toegang tot het landschap mogelijk maken?

J. Bernlef verplaatst in *Wolffloon* (1986) een landschap van Jan van Goyen naar 1982 - of maakt een werkelijk, uit de trein gezien landschap tot een Jan van Goyen:

Jan van Goyen 1982

*Nog steeds die luchten, schaduwen van wolken
wegvluchtend op windrimpels in de rivier*

*Het landschap onherkenbaar veranderd
zeggen wij die nu leven, nu zien*

*Er is een wereld, diep beneden, hoog boven ons
die wij hier alleen vermoeden kunnen*

*Het moment na de laatste toon
voor de eerste herinnering: een ruimte
die bij iedere ontdekking verder uitdijt*

*De trein ratelt over de brug
ik kijk naar beneden, naar
een visser die even iets uit de diepte tilt*

Bij Hans Tentije, in wiens gedichten elementen van het landschap een rol spelen zonder dat er altijd 'letterlijk' veel van het landschap in wordt opgenomen (om met Verwey te spreken), lopen in het eerste gedicht van de reeks 'Schemeringen' (*Schemeringen*, 1987) de werkelijkheden van landschap en tekening door elkaar. De conclusie lijkt dat alleen wat doorgehaald is bestaat:

Later dan 't werd misschien -

*onder al 't geschrapte, opnieuw begonnene
weer weggestreepte*

*wat toch naar buiten treedt en met 't licht worden
zich als schaduw morst, verleden
is, litteken, ouder, opener dan de wond*

*herfststormen waarin 't gebinte kraakt die ochtend
dat de heggewinde na een zomer lang
tenslotte de bovenste takken heeft bereikt en witter opengaat
tikt op zolder onverminderd 't dooiwater, zet
de winter onverwacht vroeg in*

*geen papier waarop, geen hemel waaronder
't wordt vastgelegd*

alleen 't doorgehaalde bestaat pas echt

De polder waarin ik zelf lang woonde is de Haarlemmermeer, waar grote delen van het negentiende-eeuwse landschap zijn verdwenen onder wegen, luchthaven en nieuwbouw. In mijn bundel *Het landleven* (1981) had ik de neiging gedichten en foto's (van Theo Baart) naast elkaar te zetten, alsof er drie werkelijkheden verdwenen zouden kunnen zijn als ik mij omdraaide. Het gedicht 'Decor' staat naast een foto van een nieuwbouwwijk:

*Leven dal hier bestond
behoudt een aanwezigheid
waardiger dan wat nu lijkt
zo tastbaar te zijn. Kijk
onder de stenen: grond.*

*Dwars door je nieuwe huis
in een andere ruimte van tijd
stappen jagers over een ijs-
harde akker. De hagel bijt
in je dromen. De smaak van kruit.*

Het hoeven niet altijd foto's, tekeningen of schilderijen te zijn die het landschap toegankelijk maken. Op een milde manier wordt bij T. van Deel in het gedicht 'Weide' (*Recht onder de merels*, 1971) het landschap verdubbeld:

*Gefietst naar Holysloot, om in de wei
het kussentje te zien vol bloemen, dat
Joke geborduurd heeft. Wilden eindelijk
wel eens weten waar we de hele winter*

*op hadden gezeten. Het klopte aardig,
alleen nooit zoveel verschillende bijeen.
Dat is nu juist de kunst ervan.*

En in een prachtige reeks van de uit West-Friesland afkomstige dichter Robert Anker dient de naam van een molenbouwer, 'Bosman, Piershil', als sleutel op het landschap, waarin veel watermolentjes door verkaveling zijn verdwenen (*Van het balkon*, 1983):

*Groeiend in dit landschap
raakte ik langzaam ingepolderd.
Bosman hield mij droog; de zoon
trok alles recht met 1 gemaal.
Nu lig ik open langs de kant,
in het horten van de wind.
Landschap, zwerver op doorreis,
bevrucht met grassen, water, heimwee.*

*Wie vindt mij, leidt mijn nieuwe stappen
naar draineermachine, dragline?
Een trekker met één oog? De boer?
De kop die hij zich krabt, zingt:
'Mooi hè, die verkaveling?'
Voor een antwoord wijkt hij uit.
Een brede rug heeft geen wind,
maar stuurt een wiel een berm in
die bloeit.*

*Stuifmeel hecht zich aan het oog.
Wat daaraan onttrokken wordt,
verzet zich later in een woord.
Steeds een woord te laat.*

*Wat onbenoemd blijft groeit
met wat is vastgelegd.*

‘Steeds een woord te laat’ is de dichter, om nog te kunnen benoemen wat aan het oog onttrokken wordt.

Het zou een misverstand zijn, te denken dat in de gedichten die ik heb geciteerd, hoe Noord-Hollands ook, het steeds zou gaan om ‘letterlijke’ landschappen. In het begin van dit hoofdstuk zei ik al, dat je de indruk krijgt dat dichters het landschap gebruiken als model voor andere terreinen van het leven - voor het leven zelf. Als moderne mensen (zoals we nogal eens te horen krijgen) vervreemd zijn van het ‘gewone’ leven (dat wel nooit zo gewoon zal zijn geweest), dan zal het landschap niet buiten die vervreemding staan. En de poëzie is, om met Bernlef in het al geciteerde *Raster*-artikel te spreken, ‘geen ommuurd territorium, los van de rest van de wereld, maar een seismograaf die reageert op veranderingen in d(i)e maatschappij’.

In het begin van de eeuw maakte Rilke korte tijd deel uit van een kunstenaarskolonie in het Noord-Duitse Worpswede. Het beviel hem niet zo in al die natuur en hij vertrok al snel naar de steden met hun parken, waar hij zich beter thuis voelde. In een boek over de Worpsweder schilders, dat in 1903 verscheen, schreef hij een inleiding die schokkend is als je je realiseert dat in die tijd veel mensen, en juist kunstenaars, hun heil zochten op het platteland:

Laten we het onszelf maar bekennen: het landschap is ons vreemd, en je bent verschrikkelijk alleen tussen bomen die bloeien en beken die voorbijstromen. Alleen met een dode ben je lang niet zo weerloos als alleen met bomen. Want hoe geheimzinnig de dood ook mag zijn, geheimzinniger nog is een leven dat niet ons leven is [...]

Misschien moeten wij, in de poëzie althans, wel terug naar de leegte die Rilke zoveel angst inboezemde, en heeft in die zin

het landschap bijna weer de functie die het voor de renaissance-dichters had: een gebied om de geldigheid van de taal die we spreken aan af te meten.

In 'De landmeter' van Rutger Kopland (*Dit uitzicht*, 1982), dat een van de aangrijpendste gedichten over een mens in een landschap is dat ik ken, gaat het al niet meer over de wereld, maar over de kaart, de voorstelling die van de wereld te maken is. Met de grenzen die Koplands landmeter trekt vervaagt het landschap, maar wordt het om hem heen helderder:

*Het is niet alleen onverschilligheid, in zekere zin
is het misschien zelfs wel liefde die hem dwingt,
er is geen paradijs zonder rentmeester.*

*Hij is gelukkig met het landschap, maar gelukkig
met het zoeken, coördinaten wijzen hem zijn onzichtbare
plek, zijn utopie is de kaart, niet de wereld.*

*Hij wil weten waar hij is, maar zijn troost is
te weten dat de plek waar hij is niet anders bestaat
dan als zijn eigen formule, hij is een gat in de vorm van*

*een man in het landschap. Met de grenzen die hij
trekt, scherper en duidelijker, vervagen het gras
en de bomen en alles wat daar leeft, lijdt en sterft.*

Het is heel helder om hem heen, alles is waargenomen.

Landschap als geheugen

Sommige landschappen zijn zo 'vol', zo rijk aan betekenis, dat je ze bijna als een boek kunt lezen, of als een prentenboek bekijken. Het beroemdste voorbeeld is misschien wel Toscane, het heuvelige landschap van Midden-Italië; niet voor niets is het al eeuwenlang het ideale landschap van steeds nieuwe generaties kunstenaars, schilders zowel als schrijvers en fotografen. Je hoeft niet eens veel van de geschiedenis van het gebied te weten om te zien, of beter gezegd te ervaren, hoe het zijn rijkdom aan vormen heeft gekregen door een eeuwenlange omgang van mensen met de natuur; hoe je, als je door dit landschap reist, je beweegt door lagen van tijd. De binnenwegen waarover je rijdt of loopt zijn soms nog de Romeinse heerwegen, waarvan de loop gedictieerd is door heuvels en dalen die al die eeuwen nauwelijks van vorm veranderd zijn; de stadjes op de heuvels kunnen Etruskische poorten hebben die zijn opgenomen in Romeinse of middeleeuwse muren, of in sublieme renaissance-vestingen; de vormen van villa's met de eromheen liggende tuinen en wijn- en olijfgaarden weerspiegelen de opvattingen over de ordening van het landschap zoals ze vijf eeuwen geleden werden ontwikkeld; de structuur van de steden, met hun publieke pleinen en imposante openbare gebouwen, laten nog steeds zien hoe tijdens de Renaissance vorm werd gegeven aan de idee van de 'ideale stad'.

Toch is het geen museumlandschap waar je doorheen reist; de autostrada's hebben een nieuw netwerk in het landschap gemaakt, met hun luidruchtige tankstations annex bars en winkels, hun tunnels en gigantische viaducten; de voormalige paleizen herbergen kantoren, winkels, restau-

rants, in een stad als Siena zelfs het ziekenhuis; de vaak lelijke nieuwbouw- en industriewijken liggen onderaan de heuvels waarvan de oude stadjes de kroon vormen, zoals in Colle Val d'Elsa. Maar overal zijn dwars door de nieuwe vormen heen de oude te herkennen; soms zijn ze met een bijna achteloos gemak naast elkaar gezet, alsof ze een nooit eindigend gesprek voeren. Een gesprek waar je als bewoner, of als bezoeker, aan deelneemt.

Over de schoonheid van het Toscaanse landschap en het belang ervan als prentenboek van onze cultuur is iedereen het wel eens. Maar het is soms moeilijk mensen ervan te overtuigen dat Nederland landschappen bezit die in schoonheid niet onderdoen voor Toscane. Het rivierengebied bijvoorbeeld is zo'n prentenboek voor óns geheugen.

Waarom zijn zulke landschappen belangrijk? Niet alleen voor mensen die het historische verhaal kunnen invullen, maar voor iedereen die er woont of op bezoek komt, ook al leest hij nooit een boek en houdt zijn beeld van de geschiedenis op bij vorige week?

Die landschappen herinneren ons langs ingewikkelde en soms onbewuste wegen eraan dat er een verleden bestaat, dat er in dat verleden mensen leefden die net als wij met de wereld moesten omgaan, die zich moesten beschermen tegen de natuur en tegelijkertijd haar bronnen gebruikten. We moeten in contact blijven met het verleden - niet omdat het verleden beter zou zijn geweest dan het heden is, maar omdat we nu eenmaal ons bestaan, onze identiteit, onze voorstelling van de wereld aan het verleden te danken hebben, en omdat we over de toekomst alleen kunnen nadenken door gebruik te maken van ervaringen uit het verleden. Een landschap dat te weinig 'tekens' bevat, of waar te veel herkenbare elementen uit verdwenen zijn, heeft ons niets te zeggen. De Amerikaanse filosoof George Santayana schreef dat mensen die het verleden niet kennen, en niet op de hoogte zijn van de

ontwikkeling van het menselijk denken, ertoe veroordeeld zijn alle fouten opnieuw te maken.

Het is veelzeggend, dat juist dictaturen die het verleden ontkennen of minachten vaak landschappen op een verbijsterende manier vernietigen alsof ze mensen van hun geheugen willen beroven. Het laatste is in een aantal gevallen in de recente geschiedenis ook zeker waar. Het geldt voor het plan van Ceausescu om in Roemenië traditionele boerendorpen, waar het verleden nog leesbaar was, met de grond gelijk te maken en de bewoners onder te brengen in standaardflats die in niets meer zouden herinneren aan de voor-communistische tijd. Over de manier waarop de regeringen van de voormalige Sovjet-Unie met landschappen zijn omgesprongen begint nu pas de gruwelijke werkelijkheid tot het Westen door te dringen. En wie wil weten hoe Mao's Rode Gardes tijdens de 'culturele revolutie' eeuwenoude tuinbouwgebieden totaal verwoestten om het verleden uit te wissen, leze *Wilde zwanen* van Jung Chang.

Nederlandse landschappen hebben voorlopig niets te vrezen van enige politieke dictatuur - maar misschien wel van de dictatuur van een aantal ideeën: het dogma van de economische groei, het nieuwe terug-naar-de-natuur-denken en het ideaal van de massarecreatie.

Mij als krantenlezer vervult het elke dag weer van verbazing dat onze politici zonder schaamte het grootste deel van hun energie blijven steken in het drogbeeld van de economische groei. Afgezien van het feit dat ieder weldenkend mens langzamerhand weet dat die groei van ons ten koste gaat van de Derde Wereld, en dat ondanks alle mooie beloften de aantasting van het milieu op ongekeerde schaal verdergaat - de speciale kaart waarop de Nederlandse politiek alles blijft inzetten wat ze heeft, het transport, is een aspect van de groei dat bij alle milieuschade ook nog op grote schaal landschappen aantast. We schijnen het punt gepas-

seerd te zijn waarop we ons nog konden afvragen wát we nu eigenlijk vervoeren, of we dat wel willen, en of we niet moeten ophouden met het produceren en heen en weer slepen van allerlei overbodige, onze omgeving zwaar belastende goederen; Schiphol móét groeien, ten koste van het landschap en van het leefmilieu van honderdduizenden mensen; Rotterdam móét zijn Betuwelijn hebben voor continu transport naar Duitsland en verdere achterlanden, ook als die lijn een zware aantasting betekent van een van onze mooiste landschappen.

Dezelfde ongebreidelde expansiedrift beheerst het denken over recreatie. In een dichtbevolkt land als Nederland zouden we ons langzamerhand toch moeten afvragen hoeveel landschap we nog willen opofferen aan georganiseerde, gestuurde vrijetijdsbesteding.

Een even grote bedreiging van het 'leesbare' landschap zie ik in de nieuwe droom van de 'natuurbouw', de neiging overal waar het mogelijk is (en soms waar het onmogelijk is) 'natuur' terug te brengen in de vorm van moerasgebieden, namaak-oerbossen en andere mooie illusies. Dezelfde overheid die, in haar bezetenheid om mee te doen in de Grote Europese Economische Wedstrijd, hele landschappen heeft gerooid voor de schaalvergroting in de landbouw, wil nu niets liever dan boeren verdrijven om 'natuur' te creëren. Alsof alle tussenliggende eeuwen waarin mensen het landschap hebben gemaakt geen betekenis meer hebben, of zelfs iets slechts vertegenwoordigen, iets wat moet worden uitgewist. Ik ben geschokt als ik lees dat 2100 hectare eeuwenoud landbouwgebied in Zuid-Holland, een achttiende-eeuwse droogmakerij, moet worden veranderd in een bos 'ten behoeve van natuur en recreatie'. Is de haat tegen de landbouw inmiddels zo groot geworden, dat zelfs boeren met rendabele bedrijven al moeten verdwijnen voor de ontwerp-droom van landschapsarchitecten? Ik heb niets tegen bos, maar het daar gecreëerde bos zal het zoveelste landschap in Nederland worden dat

geen geheugen heeft, dat ons een deel van onze herinnering ontnemt.

Als argument tegen mijn bezorgdheid krijg ik nog wel eens te horen, dat landschappen altijd veranderd zijn zolang mensen erin gewoond en gewerkt hebben. Natuurlijk is dat zo; het is zelfs een kenmerk van een landschap dat je die veranderingen eruit kunt aflezen. Maar nooit eerder zijn er landschappen op zo'n grote schaal uitgewist, en nooit op grond van zulke modieuze korte-termijnideeën.

Mijn schrikbeeld van het Nederlandse landschap in 2010 is dat van een gebied waarin onverschilligheid en verkeerd gerichte goede wil de leefruimte hebben opgedeeld in stedelijk gebied, onbewoonbare transportcorridors en natuur- of recreatiedomeinen voor mensen zonder herinnering, met hier en daar een museaal landschapje dat een gerestaureerd glamourbeeld geeft van hoe het vroeger was - een beeld dat even weinig met een levend, organisch landschap te maken heeft als oude-ambachtenmarkten met ambacht.

Misschien moeten we niet al te verbaasd zijn over deze ontwikkeling: we leven tenslotte in een land waar recentelijk een minister van Onderwijs serieus voorstelde het geschiedenisonderwijs af te schaffen. We moeten maar hopen dat het besef van de ware betekenis van landschappen voor ons welbevinden nog op tijd daagt, zodat we in 2010 nog een enkel landschap van betekenis zullen kunnen ontdekken op onze 'zwerftochten door ons land', zoals dat heette toen mensen nog hun vrije tijd doorbrachten in landschappen die gewoon bestonden en niet speciaal kunstmatig voor ze waren gemaakt.

Natuur en cultuur

Op een Nederlandse pentekening uit 1671 zie je een dorpje met rieten daken van boerderijen, een hooiberg, een bakste-

nen kerkje, paden tussen hagen, hoge oude bomen. Op een beschutte plek in het midden staan twee mensen te praten. Het hele tafereel heeft een grote, zomerse intimiteit. Je voelt je bijna schuldig dat je er van bovenaf in neerkijkt. Van bovenaf - dat is een manier van kijken die in de lage landen niet zo vaak voorkomt, tenzij je op een toren klimt. Maar naar dit tafereel kijk je dan ook in een heel bijzonder gebied. Getekend is het dorp Zuilichem, aan de Waal, van de dijk af gezien. De tekenaar is Constantijn Huygens jr., een zoon van de beroemdste Nederlandse diplomaat van de zeventiende eeuw, secretaris van de Prins van Oranje, landheer, edelman, groot renaissance-dichter. Tekenen hoorde bij de opvoeding van zoons uit de regentenklasse, en de jonge Constantijn tekende uitzichten uit de ramen van zijn vaders kasteel in Zuilichem, en dit zomerse tafereeltje onderaan de dijk.

In deze ene tekening is een rijkdom aan elementen verzameld die typerend zijn, nog altijd, voor het landschap van Rijn en Waal. Het meest bepalend is de dijk zelf waarvan de voet door het steile talud uit het blikveld verdwijnt, wat een ervaring oplevert die landschapsarchitecten wel eens hebben aangeduid als 'zweven' - zweven boven het landschap. Sommige stukken dijk zijn eeuwenoud en hun grillig verloop is bepaald door veranderingen in de loop van de rivier, door vroegere doorbraken, door toevallig grondbezit. Omdat de dijk de veiligste plek was in dit gebied waar het water altijd kon toeslaan, werden huizen en boerderijen op of tegen de dijk gebouwd, met tuinen, boomgaarden, schuren, erfbeplanting. Dorpen lagen vlak achter de dijk, in de stadjes sloten de wallen aan op de dijken en waren de enige openingen naar de rivierkant de waterpoorten, die bij hoogwater met balken konden worden afgesloten. Al die elementen samen leverden een buitengewoon fascinerend landschap op: de fijnmazigheid van de dijk en het menselijk leven erlangs, onder de enorme, altijd wisselende lichten, en aan de rivierkant

van de dijk de wisselende vormen van de uiterwaarden met vee, meidoornbossen, wielen, wilgenaanplant, de kenmerkende profielen van de baksteenfabrieken, en daarachter, dichtbij of onwaarschijnlijk ver, altijd de rivier. Geen wonder dat de Hollandse regenten vaak hun buitens aan de rivier bouwden, en dat Hollandse schilders als Albert Cuyp, Hercules Seghers en Jacob van Ruisdael graag in dit landschap werkten en het door hun schilderijen over de hele wereld beroemd maakten.

Het landschap langs de rivieren is, zou je kunnen zeggen, in hoge mate 'leesbaar', zoals het Toscaanse landschap met zijn opstapeling van culturen dat is. Het is in een wisselwerking tussen mensen en natuur in de loop van vele eeuwen opgebouwd: de Romeinen vestigden er versterkte plaatsen als Nijmegen en Tiel; de Noormannen hadden er grote handelshavens, zoals die in Wijk bij Duurstede; middeleeuwse machthebbers bouwden er kastelen om 'hun' deel van de rivier te beheersen, zoals slot Loevestein op de plek waar Maas en Waal samenkomen; de Nederlandse Gouden Eeuw voegde de buitens van adel en rijke kooplieden toe, met hun slotparken en -bossen, zoals dat in Neerijnen, vlak achter de dijk, maar ook de stadjes met hun wallen, poorten en torens; latere eeuwen brachten de steenfabrieken in de uiterwaarden, de reeks forten die deel uitmaakte van de Hollandse Waterlinie, het verdedigingssysteem dat gebruikmaakte van het water om vijanden buiten te houden, en de nieuwe bruggen, die zo opzienbarend waren dat de grote dichter Martinus Nijhoff in de jaren dertig speciaal naar de Waal ging om die bij Zaltbommel te zien:

*Ik ging naar Bommel om de brug te zien.
Ik zag de nieuwe brug. Twee overzijden
die elkaar vroeger schenen te vermijden,
worden weer bureu. [...]*

De veranderingen brachten natuurlijk ook veel lelijks: haastige wederopbouw na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog, minder geslaagde stads- en dorpsuitbreidingen, fabrieksterreinen - maar het landschap bleek sterk genoeg om ook die op te nemen.

Een landschap van verhalen ook, dat rivierenland. De zomervakanties die ik er doorbracht, als kind van ouders die door de economische crisis van de jaren dertig uit het gebied naar Amsterdam waren gedreven, waren doortrokken van die verhalen: van oude Romeinse namen, van jaren van hoogwater waarin mijn vader en mijn ooms dijkwacht hadden gelopen en mijn moeder als klein meisje van de stadsmuur af haar handen in het water kon steken, van de gigantische kracht van het opgestapelde drijfzand, dat eens een aak met schippersgezin en al over de dijk had getild, van het geheimzinnige 'andere' land aan de overkant. Het dichtst bij de rivier kwam ik als ik mee mocht met de oom en tante uit het kleine dorp Varik, die met de schokker op zalm en paling visten. Van hun kleine boot af zag ik het land in een ander perspectief: van de dorpen alleen de kerktoren en de dijkhuizen zichtbaar, de oude veerhuizen met hun aanlegplaats voor de gierpont, Nijmegen statig in de avondzon - en het heuvelland als ze Nederland verlieten, want ze visten tot aan de Moezel in het verre Duitsland.

Zoals andere landschappen hun karakter ontleenen aan heuvels, meren of kustlijnen, werd en wordt dit landschap bepaald door de rivier. En het verschilt ook weer wezenlijk van rivierlandschappen in landen met een andere bodemgesteldheid doordat het laagland is, eindpunt, delta. Het is ook het meest gezichtsbepalende landschap van Nederland zelf, hoe boeiend de waddeneilanden, de kust, de nieuwe IJsselmeerpolders, de oude Friese en Groningse landschappen ook mogen zijn. Voor de dichter H. Marsman is de herinnering aan Holland onlosmakelijk verbonden met het rivierlandschap:

*Denkend aan Holland
 zie ik brede rivieren
 traag door oneindig
 laagland gaan,
 rijen ondenkbaar
 ijle populieren
 als hoge pluimen
 aan den einder staan;
 en in de geweldige
 ruimte verzonken
 de boerderijen
 verspreid door het land,
 boomgroepen, dorpen,
 geknotte torens,
 kerken en olmen
 in een groots verband.
 [...]*

Het besef van de betekenis van de rivieren is zo aanwezig in de Nederlandse taal dat de term 'boven en beneden de rivieren' nog altijd dagelijks gebruikt wordt om het noorden en zuiden aan te duiden, terwijl de rivieren met hun bruggen met snelwegen natuurlijk geen fysieke barrière meer vormen voor de reiziger. Dat waren ze ooit wel. In het lokaal van de vierde klas in mijn lagere school, waar je voor het eerst geschiedenis kreeg, hing een prachtig getekende plaat: '1672: *De Franse troepen trekken de bevroren Waal over*'. De Zonnekoning, werd ons verteld, jaloers op de rijkdommen van de Nederlandse Republiek, was na een monsterverbond met Engeland, Munster en Keulen ons land binnengevallen. De Waal zou hem hebben tegengehouden als die niet bevroren was geweest. En nog tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog waren het de rivieren die de opmars van de geallieerde legers stopten: het zuiden van Nederland was bevrijd, het land 'boven de rivieren' moest nog een barre winter lang op de bevrijders wachten.

Zo'n rijke geschiedenis, zo'n rijk landschap als prentenboek van ons geheugen - en toch lijken we te lijden aan een collectief geheugenverlies, zowel wat de gevaren van de rivieren als wat de betekenis van hun landschappen betreft. De recente hoogwaterproblemen confronteerden alle gebieden van Rijn en Maas met dat geheugenverlies. Nederland, het deltagebied, betaalde de tol voor zijn jarenlange onverschilligheid. In de media sprak men van een nationale ramp - maar als er al sprake was van een ramp, had die meer met collectieve vergeetachtigheid te maken dan met een onverwacht of nieuw verschijnsel. In Zuid-Limburg blijken woonwijken en industriegebieden te zijn aangelegd in het stroomgebied van de Maas, op plekken waarvan men al eeuwenlang weet dat ze overstroomd kunnen worden. Langs Rijn en Waal hebben de soms tweehonderd jaar oude kleidijken het in februari 1995 op wonderbaarlijke wijze gehouden. De toestand was op een aantal plaatsen kritiek, omdat het gewone onderhoud was verwaarloosd in afwachting van de gigantische dijkverzwarringsprojecten die het rivierenland voorgoed moesten beschermen.

Het waren die dijkverzwarringsprojecten waarbij de tweede vorm van geheugenverlies zich openbaarde: die van een totaal verloren gaan van het inzicht in de betekenis van cultuurlandschappen. In de jaren vijftig, onder invloed van het trauma van de watersnood van 1953 in het zuidwesten van Nederland, werden plannen gemaakt voor rigoreuze dijkverzwaringen langs de rivieren. Die plannen voorzagen in veel bredere en zwaardere dijken waar geen bebouwing of beplanting meer op of tegenaan mocht overblijven. Ze betekenden een enorme kaalslag van het oude landschap. Honderden kilometers dijk zouden zo worden aangepakt; duizenden, soms eeuwenoude, dijkhuizen moesten worden gesloopt, beplanting moest verdwijnen, bochten afgesneden, uiterwaarden afgegraven. Toen een van de eerste projecten was uitgevoerd, werd duidelijk dat het landschap op

deze manier vernietigd zou worden: van het dorpje Brakel werden 160 huizen en het historische raadhuisje gesloopt om plaats te maken voor een monsterdijk. Het protest van de bewoners leidde tot de instelling van een regeringscommissie die in 1977 deze vorm van dijkverzwaring veroordeelde. Desondanks ging de grootschalige aanpak door, tot milieugroepen, journalisten en kunstenaars de publiciteit zochten om het rivierenlandschap te verdedigen tegen de bulldozers en om de dijkverbetering tot een politiek issue te maken. Dat leidde in 1993 tot de installatie van een nieuwe commissie, die tot ongeveer dezelfde bevindingen kwam als de vorige: het was volstrekt onnodig het cultuurlandschap op deze manier te vernietigen; als men zorgvuldiger en met gebruik van modernere technieken te werk ging, kon het landschap voor een groot deel gespaard blijven. Zestien jaar waarin men aan de dijken had kunnen werken waren verloren gegaan.

Het verbijsterende van deze geschiedenis is niet zozeer de onverschilligheid van de politiek (Nederland was tenslotte verwickeld in de Grote Europese Economische Race en de haven van Rotterdam was belangrijker dan de veiligheid in het rivierengebied), maar het volledig ontbreken van inzicht in de betekenis van cultuurlandschappen in de hoofden van de plannenmakers. Het heeft jaren gekost voordat ze zelfs maar begrepen dat milieugroepen, journalisten en kunstenaars het niet (alleen) over *natuur* hadden, maar vooral over *cultuur*, over de betekenis van 'leesbare' landschappen voor de menselijke ervaring. Toch was een meerderheid van de Nederlanders nog geen twee generaties geleden opgegroeid met de beroemde Verkade-albums van Heimans en Thijsse, in veel families van ouder op kind doorgegeven, waarvan juist de schoonheid en betekenis van zulke landschappen het thema was. De gekleurde plaatjes waren gemaakt door bekende schilders en tekenaars. Een van de mooiste albums heet *Onze grote rivieren*. De landschappen van Maas, Rijn, Waal en IJssel worden er met grote liefde en aandacht voor hun historische

betekenis in beschreven. In duizenden Nederlandse gezinnen moeten de plaatjes behoedzaam uit de rollen beschuit gehaald zijn en onder de lamp aan tafel in de albums zijn geplakt: aquarellen van de Rijn bij Rhenen, de brug bij Nijmegen, de Waterpoort van Tiel, koeien in een uiterwaard bij dromerig avondlicht. Maar toen het moment van de dijkverbeteringen kwam, waren al die beelden vergeten.

De plannenmakers dachten dus lange tijd dat de groepen die protesteerden tegen de vernietiging van het landschap het over 'natuur' hadden. En met natuur konden ze wel uit de voeten - er gaat immers de laatste jaren een golf van natuurbouw-plannen over Nederland. In die plannen bedoelt men met natuur nieuw gemaakte, door mensen bedachte natuur, veelal op voormalige landbouw- of veeteeltgrond. Voor een van de mooiste uiterwaardengebieden aan de Waal, waar koeien grazen tussen verwilderde meidoornbossen, hazelaars en wilgen, voorziet men het creëren van een 'Donauachtig' oevergebied waarin de rivier weer vrij spel zal hebben en waar, hoopt men, wellicht ooit de zwarte ooievaar zal terugkeren. Ik wil hier geen ironische toon aanslaan over deze natuurbouwprojecten. Ik zie er de noodzaak van in, aan beken en rivieren zoveel mogelijk hun oorspronkelijke loop terug te geven; de ervaringen met het recente hoogwater hebben ons geleerd dat rivieren zich niet ongestraft tussen steeds hogere dijken in een steeds nauwer bed laten dwingen. Maar ik wil er met nadruk op wijzen dat natuurbouw ook een technologische tendens is, vaak gestimuleerd door vage economische overwegingen, die zich tot een steeds machtiger lobby ontwikkelt. Het cultuurlandschap heeft geen lobby. Het wordt, althans in Nederland, alleen door een kleine groep kunstenaars en intellectuelen verdedigd tegen een zorgeloos soort postmodern denken waarin de geschiedenis een grabbelton is waar men achteloos uit weggooit wat niet modieus is. Ik vind het een gevaarlijke ontwikkeling dat men in een belangrijk deel van de natuurbouw een soort landschappen na-

streeft waarin de mens hoogstens nog als recreant aanwezig is - niet meer als bewoner, als iemand voor wie de tekens en verhalen van het landschap voedsel voor de geest zijn.

De natuurbouw als technologie kan zeer goed overweg met de technologie van de verstedelijking en de grote infrastructurele werken voor wegenbouw, spoorverbindingen, luchtvaart en dijkverbetering. Ze kan bewogen spreken over de biotoop van de otter, de bever en de zwarte ooievaar in gebieden die aan alle kanten omgeven zijn door beton en asfalt. In extreme gevallen gaat ze zover dat ze in het dichtbevolkte Nederland met zijn beperkte ruimte graag een biotoop zou herscheppen voor de wolf en de oeros, alsof eeuwen van menselijke bewoning moeten worden uitgewist. Ze lijkt te vergeten dat de biotoop van de mens niet de natuur is, maar het cultuurlandschap. De natuur die de natuurbouwers nastreven heeft de mens weinig te zeggen - daarom moeten de nieuwgeschapen natuurgebieden voor de recreant ook voorzien worden van informatiepaviljoens, bewegwijzering, puzzeltochten langs boomsoorten en vijvers met half gedomesticeerde otters; de mens als vreemdeling, als bezoeker in zijn eigen landschap.

Als er één gevaar is dat het Nederlandse rivierenlandschap bedreigt, dan is het dat het vermalen zou raken tussen twee vormen van technologisch denken: die van een te grootschalige dijkverzwaring en die van de natuurbouw. In 1993 gaf de commissie-Boertien zorgvuldige richtlijnen voor de aanpak van de dijkverbeteringen, richtlijnen die de steun kregen van regering en parlement, en waar de milieugroepen en 'landschapsbeschermers' mee konden leven. Als men de richtlijnen van Boertien de komende jaren volgt, kan er veel van het cultuurlandschap langs de rivieren gespaard blijven. Maar de schrik die de televisiebeelden van het hoogwater in februari 1995 hebben verspreid onder een bevolking die haar geheugen voor landschap grotendeels verloren heeft, leidt alweer tot de roep om hogere, drastisch verzwaarde dijken. Ik vrees

dat journalisten, beeldend kunstenaars en schrijvers zullen moeten blijven uitleggen dat men zoiets als natuur kan maken, maar dat een in de loop van vele eeuwen opgebouwd cultuurlandschap nooit meer in al zijn complexiteit en rijkdom hersteld kan worden als het eenmaal vernietigd is.

Stad en land

Het huis te klein

Wilt ge nog weten waar mijn wieg eens stand? - Want de plek, waar men zijn eerste kreten heeft geslaakt, geldt tegenwoordig als het kenmerk van iemands afkomst.

Erasmus, *De lof der zotheid*

Tegenwoordig mijd ik de rivierdijken. Een jaar geleden reed ik nog eens langs de IJssel, en mij vielen Nescio's woorden naar aanleiding van Castricum in: 'God zal ze.' Richting Kampen hadden ze kilometerslang een gerenoveerde standaarddijk aangelegd, met langs de op auto-afmetingen gemaakte weg te hoge bruine standaardpaaltjes met eenheidsgaas. Je voelde je een gevangene die gelucht werd in een eindeloze kooi met bewegende filmbeelden achter het gaas. Het rivierlandschap was er nog wel, maar je kon er niet meer bij. Het leek of ze elk teken van een menselijke hand in dat landschap zorgvuldig hadden willen wegwerken: geen scheefgezakt of vermolmd hek meer te zien, geen krom boomgaardje ongecontroleerd tegen de dijk op gegroeid, geen modderig pad omlaag naar huizen en schuren met bemoste daken. Ontroerend aan dat landschap was, dat het nog niet zó langgeleden leek, dat een zeventiende-eeuwse tekenaar hetzelfde zag als jij. Daar hadden ze krachtig een eind aan gemaakt.

Nog verschrikkelijker is de Waaldijk tussen Tiel en Nijmegen. In dat landschap van mijn kindertijd zijn barre hoogvlakten van zand tegen de oude dijken aan gestort, dijkhuizen en boomgaardjes zijn verdwenen, de opgewekte vrije jongens van rekentuig en bulldozer hebben zich op mijn her-

inneringen geworpen als het leger van Attila, achter welks hoeven het gras niet meer opkomt.

Eindeloos heb ik gefietst op die kronkelende dijk, met verbaasde kinderoogen neerkijkend in het netwerk van poeltjes, slootjes, wilgenaanplant en verwilderde lapjes grond in de uiterwaarden, en in de intimiteit van dorpjes achter de dijk. Tantes en ooms hadden in die buurt huizen, waarin je uit het zolderraampje tegen de dijk aan keek, of woonden verder het land in waar je toch nog voelde dat de rivier er was. Ik begrijp nu, dat Rijkswaterstaat de uiterwaarden het liefst zou laten onderlopen: dat scheelt een heleboel werk en zorg. Ik las in de krant dat daar een serieus plan voor bestaat. Ik denk dat ze eigenlijk nog liever de dijken gewoon betonnen glooiingen zouden geven, zodat die gifstroom vol duwbakken geheel ongestoord, als een riool van de economie, van Zwitserland naar de Noordzee kan stromen.

De vraag dringt zich op waarom het mij zo kwaad maakt. Waarom ik op de hoogte van Dodewaard de dijk maar af ben gevluht en binnendoor verder ben gereden. Wat heb ik ermee te maken? Er is niets van mij bij. Ik kan toch zoals zoveel anderen maken dat ik wegkom? Waarom ga ik niet in Italië wonen, of in Portugal? Omdat ik regelmatig word bezocht door het hinderlijke besef dat een mens is opgebouwd uit verleden.

Echte systeembouwers, ware gelovigen, hebben het verleden niet nodig. Die denken dat je de toekomst kunt bedenken. De mannen van Rijkswaterstaat (zitten daar ook vrouwen?) lijken me zulke mensen zonder verleden. Ze zetten strepen op kaarten en stellen vast dat dat de werkelijkheid is, zoals andere utopisten denken dat je een beeld van de werkelijkheid maakt als je de mensheid verdeelt in kapitalisten en arbeiders, of in uitverkoren gelovigen en heidenen.

De werkelijkheid is taai. Er zal vast wel weer gras gaan groeien op die belachelijke nieuwe monsterdijken. En op een dag zal een slordige boer met zijn trekker dwars door zo'n

mooi standaardhek rijden en wat oude planken in het gat frommelen, en zal een ander zijn boomgaardje toch weer tegen de dijk op laten verwilderen, terwijl hij er, begrijp ik, tien meter vanaf moet blijven.

Misschien moest er trouwens écht iets aan die dijken gedaan worden. Maar met iets minder minachting voor het verleden, voor de menselijke maat, had het wellicht anders gekund - hoe zeg je dat zonder dat ze meteen in lachen uitbarsten: liefdevoller? hoffelijker?

In het al eerder genoemde essay van J. Bernlef in *Raster* toont hij zich geboeid door het verschijnsel dat Nederlandse dichters zoveel gedichten schrijven waarin foto's een rol spelen. Aansluitend bij een veronderstelling van Cyrille Offermans meent hij dat 'de poëzie de eerste signalen (begint) te geven van een wereld zonder toekomstbeelden'. 'Het beeld dat veel dichters daarvoor op dit ogenblik gebruiken is dat van de foto', schrijft Bernlef.

Ik denk dat hij gelijk heeft. Ik denk dat een mens maar een bepaalde mate, een bepaalde snelheid van veranderen aankan, en dat hij zich verzet als het landschap van zijn geheugen te snel wordt aangetast. Dat heeft niets te maken met conservatisme, maar alles met het besef dat een samenleving bestaat uit individuen die er recht op hebben met hoffelijkheid behandeld te worden. Een voorbeeld van zo'n aandachtige omgang met materiaal uit het verleden is de verbouwing (door de Italiaanse architecte Gae Aulenti) van het Parijse Gare d'Orsay tot Musée d'Orsay. Het museum is een liefdevol, zij het soms ironisch, commentaar op de periode waarin het oorspronkelijke gebouw ontstond. Het hele museum en zijn inrichting lijken je voortdurend mee te delen: dit hebben we achter ons, maar gooi het niet weg, want we moeten nog verder.

Overall waar mensen aan het denken en maken slaan, treedt verandering op, en zo hoort het ook. Maar we kunnen beter

omgaan met veranderingen die het product zijn van intelligentie en aandacht, zoals de verbouwing van het Parijse station, dan met willekeurige veranderingen waarvan we de zin niet begrijpen, die iets in ons lijken te beledigen.

‘Vroeger’. Vroeger werd het evenwicht tussen behoud en verandering bepaald door platteland en stad. In zijn opstel ‘Bezielde dorpen’ belijdt de dichter A. Roland Holst de overtuiging dat ‘in de stad de wereld machtiger is dan het leven, maar dat in het dorp (een oud dorp, wel te verstaan) het leven het van de wereld kán winnen’. Als iemand dat een conservatieve uitspraak noemt, zal ik hem niet tegenspreken. ‘Het dorp’ was van nature conservatief. Het was de kleine schaal, de geborgenheid, maar ook de horigheid aan machthebberij, regels, vaste gewoonten. ‘Stadslucht maakt vrij,’ zeiden ze in de Middeleeuwen, en zo was het. De stad betekende afscheid van de horigheid en de sociale controle, anonimiteit, avontuur. Misschien, zeg ik behoedzaam, leert het verleden ons dat samenlevingen aan alle twee die polen behoefte hebben. In minder snel ontwikkelde, of veel grotere, landen dan die van de vreemde synthetische uithoek van ons, bestaat die tegenstelling ook nog. In kleine Zuid-Italiaanse dorpen zitten ze op de stoep naar elke vreemde auto te kijken die voorbijkomt. Daar bestaan mensen die (behalve op de televisie) nooit een stad hebben gezien. Bij ons zijn die waarschijnlijk uitgestorven. Althans: we doen graag alsof we allemaal stedelingen zouden moeten zijn. Dat was ook de utopie van de jaren zestig, een verleidelijke utopie die vrije, wortelloze mensen voorzag, een geheel uit blij rondzwervende *homo ludensjes* bestaande aardbevolking, nergens en overal thuis. Je kunt het, nog steeds niet zonder ontroering, teruglezen bij Constant, in zijn geschriften over het project ‘New Babylon’ (*Randstad 2*, Amsterdam 1962), een fantasie over de toekomst in het industriële tijdperk:

New Babylon is één onmetelijk labyrint. Iedere ruimte is tijdelijk, niets wordt herkend, alles is een ontdekking, alles verandert, niets kan dienen tot oriëntatie.

Dat was mooi. Maar het is er niet van gekomen. Als een enkele vermetele architect zover ging een nieuwbouwwijkje af te leveren met onafgewerkte muren van ruwe steen, de waaghals, renden de nieuwe bewoners in meerderheid naar de verfwinkel voor stuc en behang. En op grotere schaal werden ze geen bloemenkinderen, maar gingen ze gewoon door met elkaar bedriegen en doodslaan en uitbuiten. Bovendien: een mens wordt ouder en wil wel eens een boek kunnen terugvinden in de boekenkast. En voor een boekenkast heb je een huis nodig. En altijd blij met z'n allen rondzwerfen, daar word je ook doodmoe van.

Betekent dat, dat het dromen maar moet stoppen? In godsnaam niet. Maar geef de Utopisten niet de macht. Ze willen nog wel eens vergeten dat het om mensen gaat en niet om blauwdrukken, en in de razende bezetenheid van hun idee willen ze soms hardleerse bevolkingsgroepen heen en weer gaan slepen of uitroeien, zoals we hebben geleerd. In dat opzicht is er geen verschil tussen linkse en rechtse systeembouwers, hoewel sommigen daar maar slecht aan kunnen wennen.

Is het platteland leuk? Het platteland is leuk en verschrikkelijk. Gevoelig als ik ben, laat ik mij gemakkelijk ontroeren door herinneringsbeelden van de kwekerij van mijn grootvader in een Betuws stadje - de warme stilte tussen de kassen als je als kind vroeg uit bed was in zomervakanties en de paadjes afliep, de slaperige hond achter je aan, de dauw op de bessenstruiken. Toe maar. Of aan het huis op de rivierdijk van mijn aardigste oom en tante, een groot wit huis met een grijs leien dak en een sierlijk balkon boven de dubbele voordeur. Uit de serre keek ik met de verreijkster van mijn oom

naar de schepen op de rivier. Uit die serre daalde je met een trapje de ommuurde tuin in. Als je de grendels van de dikke houten deur voor het poortje kon open krijgen, zag je weer de rivier, nu ingelijst door klimop. Als ik daar was, had ik het gevoel dat wij wel in de stad moesten wonen omdat mijn vader daar zijn geld verdiende, maar dat het leven (om met de prins onzer dichters te spreken) zich in dat groene stadje afspeelde. Het platteland, leerde ik later, is ook gruwelijk - genadeloos tegenover alles wat afwijkt, niet rooms of gereformeerd is, zich niet aan de codes kan of wil houden. Ik ben oud genoeg om me te herinneren hoe in de jaren vijftig een vrouw die zich 'misdragen' had, op een mestkar door een dorp in het noordoosten van ons vaderland werd gereden. En hoe bij een Friese schrijver/onderwijzer, die een boek geschreven had dat zijn dorp niet aanstond, de ramen vol stront werden gesmeerd. Ik heb het in echte dorpen ook nooit lang uitgehouden; het langst heb ik gewoond in wat Vestdijk 'de halflandelijkheid' heeft genoemd: een beetje groen in de buurt en de stad onder handbereik.

De dichter die het simpelst maar met beelden die nooit meer uit je hoofd raken de kracht en de verschrikkelijkheid van het platteland heeft opgeroepen, is Bert Schierbeek (in *Een tik tegen de lucht*, 1979):

*en zie je ze staan
't was voor de oorlog
de tweede wereldoorlog
toen europa nog dacht
dat europa de wereld was
dat we hadden gehoord van de Zeppelin
en daar stonden we
allemaal Vrouw Rose en Leendert
(die later nog hoofd van school werd)
en Foje Prins mank op zijn stoep en Lombok de jeude
Vrouw Broekema Jakob Broekema Mellema*

*Moeke Hut Molenkamp en Jantje de Kier en Tolea
en de Lala's en Vloo en zien vrouw en Vrouw Zuur
en Vrouw Bos die 't hoofd niet recht meer kon houden
en Kuper en vrouw Kuper en ook Mevrouw Toxopeus
[...]*

*O god
als 'k al in je geloofde
hoe gaf je de duivel de kans
om de dorpen te maken*

*O god
het platteland
neemt geen einde.*

We doen in Nederland graag alsof we één stad zijn geworden en alsof dat heel goed is. Ooit schreef ik voor *Vrij Nederland* een stukje over een oud dorp, beschrijvend wat daar nog aan wonderlijke gewoonten en patronen bestond. Burenhulp, zeg ik nu uit mijn hoofd, door je burens begraven worden en de eeuwige ondergrondse strijd tussen stropers en jagers plus politie. Ik beschreef dat niet uit nostalgie, maar omdat het mij deugd deed, dat niet alles daar gladgestreken was. Sommige moderne bestuurders daar waren razend: ik had het dorp als achterlijk voorgesteld, terwijl ze toch net een moderne huishoudschool hadden en nog zo het een en ander. Ik had het fout gedaan. Maar ik had helemaal niet de bedoeling het dorp als achterlijk voor te stellen. Ik wilde opperen, dat door je burens begraven worden mogelijk aardiger is dan zo'n modern volautomatisch uitvaartcentrum. Nu houden ze oude-ambachtenmarkten in die streek, zijn hele stukken van het landschap doodverkaveld omdat er schaalvergroting moest komen in de landbouw, en bestaan sommige dorpen voor driekwart uit tweede huizen van stedelingen. Ze doen maar. Ik kom er niet vandaan.

Grootschaligheid is het woord. 'We' denken over het platteland in termen van de stad. Je kon het met stijgende verbijstering volgen in de affaire van het Peeldorp Stevensbeek, waar de rijksoverheid enige honderden vluchtelingen wilde dumpen. Ik heb dat dorp gezien: een cafeetje en wat verspreide huizen plus het klooster waar die vluchtelingen in moesten. Waarschijnlijk vinden de bewoners Stevensbeek het mooiste dorp van de wereld, maar ik zou er in twee dagen zo gek als een deur worden, en ik zou er zelfs de voormalige revolutionairen, die nog niet lang geleden de Sovjet-Unie en de Chinese Volksrepubliek zo fantastisch vonden (en van wie je nooit meer wat hoort nu bijna iedereen weet hoeveel miljoenen mensen daar vermoord zijn), niet heen willen verbannen. Onze rijksoverheid heeft eigenlijk de pest aan vluchtelingen, maar omdat ze er niet helemaal onderuit kunnen, stoppen ze hen maar het liefst zover mogelijk weg om ze niet te zien. Voor alle duidelijkheid: ik vind dat elk beschaafd land met grote gulheid vluchtelingen hoort op te nemen, en zeker een zo rijk land als Nederland, waar het met WIR-premies gesubsidieerde bedrijfsleven de op een na grootste investeerder in de Verenigde Staten is. Ik vind ook dat een beschaafd land vluchtelingen niet in een gat in de grond hoort te stoppen, waar ze ineens in getal gelijk zijn aan de met schrik geslagen autochtonen, maar toegangen tot de samenleving hoort te verschaffen als gelijkwaardige mensen, zonder voor ze op de hurken te gaan zitten. Hetzelfde geldt, naar mijn stellige overtuiging, voor alle 'buitenlanders' die hier domicilie kiezen; als je geen getto's wil maken, moet je mensen serieus nemen. Maar dit ter zijde.

Weldenkende journalisten in de Randstad, die menen dat heel Nederland een stad is of zou moeten zijn, begonnen moord en brand te schreeuwen over vreemdelingenhaat en racisme toen de eerste tekenen van verontrusting zich in de Peel voordeden. Ze deden mij denken aan de mensen die vinden dat overal woonwagenvelden gevestigd moeten

kunnen worden in Nederland, maar een actiecomité oprichten als er een naast hún huis wordt gepland. In de Peel wonen, naar mijn stellige overtuiging, percentsgewijs evenveel aardige mensen en lammelingen als in enige andere landstreek. Daarbij is vreemdelingenhaat wel even wat anders dan schrik als je levenspatroon wordt aangetast door een nogal grootschalige ingreep die je zonder overleg of inleiding, door een rijksoverheid die een beleid van onverschilligheid voert, wordt opgelegd. Er moest maar eens duchtig worden opgevoed, meende een geschokte minister, spreekbuis van een kabinet dat van onderwijs, cultuur en opvoeding een rampgebied heeft gemaakt en dat glimlachend toekijkt terwijl grote groepen kansarmen (onder wie een hoog percentage 'buitenlanders' - die geen buitenlanders zijn maar Nederlanders) steeds minder aan onderwijs en samenleving deelnemen.

Ik bedoel maar: wat naïef, wat kinderachtig, die verontwaardiging van op comfortabele stoelen gezeten scribenten. Dachten ze nu echt dat de 'geest' van het platteland in Nederland verdwenen was, omdat overal dezelfde huisjes zijn neergezet en iedereen televisie kijkt? Snappen ze nog niet, dat we maar weer eens moeten leren op sommige gebieden op kleine schaal te denken voordat het huis te klein wordt en we alleen nog met grote, geïsoleerde groepen kunnen schuiven? Boeren die van de plannenmakers moesten schaalvergroten en nu boetes krijgen voor te veel melk en mest; binnensteden die van de plannenmakers ontvolkt moesten worden en waar ze nu hogere inkomensgroepen heen willen lokken omdat ze verloederen; 'buitenlanders' die in tegenstelling tot Nederlandse Staatsburgers nooit als individu worden aangesproken maar als groep, zogenaamd omdat we hun cultuur zo wensen te respecteren maar in de praktijk omdat we ze dan aan hun lot kunnen overlaten; slecht opgeleide jongeren die nooit meer op de arbeidsmarkt komen en waarvan diezelfde didactische rijksoverheid zegt dat ze maar

minder uitkering moeten krijgen omdat anders de impuls om te gaan werken verdwijnt. Zouden ze echt niet zien, die boze opiniemakers, dat het allemaal verschillende uitingen zijn van dezelfde onverschilligheid - alsof ze (de Reagans, de Thatchers, de Lubbersen) het eens zijn geworden over een nieuw soort Verelendungstheorie, zonder dat wij het doorhebben?

Het dorpse Nederland lijkt verdwenen, maar het dorp Nederland bestaat nog, en het is zot en gevaarlijk te doen alsof dat niet zo is. De corrupte aannemer woont er, de op macht beluste wethouder die hogerop wil, de vermoeide maar goedwillende schoolmeester en de gewone verzameling domoren, dromers en onverschilligen. Swiebertje en de burgemeester ook.

Ik heb in geen enkele krant de afloop van Stevensbeek gelezen. Die hoorde ik, uw nieuwsgierige verslaggever, daar in de buurt. De eerste vluchtelingen, uit een Afrikaans land, zijn daar aangekomen, een keine groep. Enige dagen na hun aankomst was men ze kwijt, ze waren alle twaalf of dertien weg. Ongerust telefoneren leverde niets op, tot men van het gemeentehuis hoorde dat ook de burgemeester onvindbaar was. Later op de dag werden ze waargenomen in het stille landschap: de burgemeester en de asielzoekers. De burgervader had voor iedereen een fiets versierd en was ze fietsen gaan leren. Ik kwam het aan de weet doordat ik in een naburig dorp naar een carnavalsoptochtje keek, waarin goedmoedige teksten werden megedragen over de burgemeester als fietsleraar. Toen ik naar huis reed, zag ik ze behoedzaam over een landweg manoeuvreren, een rij ernstige zwarte mannen op ouderwetse hoge herenfietsen.

Altijd bereid iedere kleine kans tot optimisme aan te grijpen, reed ik vrolijk terug naar de stad.

In West

In de jaren dertig verlieten mijn ouders het kleine stadje in de Betuwe waar ze allebei waren opgegroeid en waar hun hele familie woonde, om met mijn twee broertjes naar Amsterdam te trekken. Ze deden dat niet vrijwillig: er heerste een enorme werkloosheid in Nederland en mijn vader kon als kleermaker in het stadje niet langer het brood verdienen voor zijn jonge gezin. (Als je oudere mensen over 'de crisis' hoort praten, bedoelen ze meestal die tijd - maar ik vraag me wel eens af of de werkloosheid toen eigenlijk groter was dan nu.)

Mijn ouders vonden een winkel met een woning erachter en erboven in Amsterdam-West. Dat ging vrij gemakkelijk. Door de werkloosheid waren veel mensen te arm om de huren in West te betalen, zodat er veel huizen leegstonden. Mijn ouders konden zelfs kiezen.

Het was een nieuw huis waar ze kwamen te wonen, in een nieuwe stad. Een groot deel van West was pas gebouwd: huizenblokken van frisse rode of bruine baksteen, met deuren, kozijnen, vensterbanken en hijsbalken die keurig in de verf zaten. Door de brede hoofdstraten, zoals de Hoofdweg en de Postjesweg, reden trams, die hun eindpunt hadden op het Mercatorplein en het Surinameplein. In die hoofdstraten en op de pleinen zaten winkels onder de huizen, in de smallere zijstraten als de Hudsonstraat en de Columbusstraat zaten ze alleen op de hoeken. Er waren blokken met rode pannendaken en portieken, en andere die op grote schoenendozen met ramen en deuren leken omdat ze platte daken hadden en geen stoepen of portieken. Maar nieuw waren ze allemaal, net als de bruggen, de tramhaltes, de keien op de rijweg, de plantsoenen en de bomen. Het mooiste plein was het Merca-

torplein, met zijn plantsoen in het midden, zijn poorten met torens erop, zijn galerijen met winkels onder de huizen, waar je droog kon wandelen als het regende. In die nieuwe stad werd ik geboren - toen de bomen al tot twee hoog reikten.

Bijna alle mensen in deze buurt waren 'nieuwe' Amsterdammers, een soort migranten, al kwamen ze dan niet uit andere landen maar uit andere delen van Nederland. Veel van die mensen waren net als mijn ouders naar Amsterdam gekomen in de hoop er werk te vinden. Een van de eerste ontdekkingen die ik als kind deed, toen ik groot genoeg was om met mijn moeder en mijn broers naar de winkels in de buurt te gaan, was dat bijna iedereen anders praatte dan wij. Aan onze weg werden zo'n beetje alle talen en dialecten van Nederland gesproken. De melkboer en zijn vrouw, schuin aan de overkant, spraken Fries, die kon ik helemaal niet verstaan. De schoenmaker sprak Brabants, dat begreep ik al beter. De horlogemaker, recht tegenover ons, sprak hetzelfde Betuwse dialect als wij, maar die kwam ook uit het stadje van mijn ouders.

Toen ik naar de kleuterschool ging leerde ik mijn dialect bliksemsnel af, omdat ik niet anders wilde zijn dan de andere kinderen. Binnen een paar weken sprak ik net zo plat Amsterdams als de jongen met wie ik een tafeltje deelde. Dat probeerde de kleuterjuffrouw ons dan weer af te leren. Als we naar de familie in het stadje gingen, sprak ik dialect. Zo leerde ik al vroeg dat er in elk geval twee werelden bestonden: die van West en die van het land waar mijn ouders vandaan kwamen. Daar was alles ouder, groener, langzamer. Daar waren geen huizenblokken of trams. Daar waren mijn ouders zelf kinderen waar mijn grootouders zich zorgen over maakten - en tegelijk waren ze een soort dappere avonturiers, die het hadden aangedurfd een nieuw leven te beginnen in de verre, grote en gevaarlijke stad.

Ik herinner me dat ik de straatnamen in onze buurt mooi vond: Columbusstraat, Orteliusstraat, Hudsonstraat, Magelhaenplein, Mercatorplein, Vespuccistraat. Pas veel later zou ik erachter komen dat het de namen waren van beroemde aardrijkskundigen en ontdekkingsreizigers, die Afrika, Azië en Zuid-Amerika hadden 'ontdekt'. Nog veel later zou het tot mij doordringen, dat een groot deel van de mensen die nu in mijn oude buurt wonen afkomstig is uit die werelddelen, 'ontdekt' door reizigers waar hun straten en pleinen naar genoemd zijn.

Mijn lagere school was in de Orteliusstraat. Toen ik daar opkwam, begon ik te begrijpen dat mensen niet zomaar gewoon mensen waren, maar dat ze allemaal bij de een of andere groep hoorden. Als iemand vroeg op wat voor school je zat, zei je 'de christelijke'. Dat betekende dat het geen katholieke school was en geen openbare. Van kinderen die op de openbare school zaten, werd gezegd dat ze 'niks' waren. Zat je op de christelijke school, dan was je hervormd of protestants; zat je op de katholieke school dan was je rooms of 'van het houtje' of een 'tofelemoon'.

Ik kende geen katholieke kinderen of kinderen die niks waren. Daar speelden wij niet mee. Ik kende wel een katholieke school: die stond tegenover de onze aan de Orteliusstraat. Onze school bestond uit maar één gebouw, dat ook nog zo in de huizenwand opgenomen was dat je het pas zag als je voor de deur stond. De katholieken hadden een heel blok, met een jongensschool, een meisjesschool, een speelplaats met een hoge muur eromheen en aparte huizen waar de zusters en paters woonden. Het enorme complex liep door tot aan de Postjesweg, waar ook nog de reusachtige bakstenen kerk stond, de Augustinuskerk, met de pastorie. Het was een dorp op zichzelf, dat katholieke bolwerk, en voor ons hing er een sfeer van grote geheimzinnigheid omheen. We wisten vaag dat roomse kinderen heel vroeg hun bed uit moesten omdat

ze vóór schooltijd al naar de kerk gingen. Ik had wel eens gehoord dat ze daar moesten biechten, maar ik had geen idee wat dat was. We zagen dat de meisjes hoedjes op hadden als ze naar de kerk gingen, of hoofddoekjes om. En we leerden op school dat wij in de Tachtigjarige Oorlog de katholieken hadden verslagen, eeuwen geleden. Hun verdiende loon, omdat ze ons, de Protestanten, altijd hadden gemarteld en op de brandstapel hadden gezet. Misschien vochten we daarom nog steeds met de roomsen. Op gezette tijden trok het leger van de jongens van onze school met stokken en stenen naar het Surinameplein, waar het leger van de katholieken ons opwachtte. Het Surinameplein was toen nog niet af. Het was een soort vlakke met zand en gras, met in het midden het tramhuisje van lijn 17 en een groep hoge populieren. Daar maakten wij loopgraven en deden we de veldslagen uit de Tachtigjarige Oorlog nog eens over. Als ik eraan terugdenk, zie ik als eerste mijn grote broer Jan, die een paar klassen hoger zat en dus in de voorhoede mocht vechten. Hij was een vriendelijke en opgewekte jongen, maar ik zie hem daar met een van woede en strijdlust vertrokken gezicht een halve straattegel in de richting van de roomse vijand slingeren.

De groepen waar de mensen bij hoorden, waren strikt verdeeld in ons stuk van West. Je had huizenblokken van de Woningbouwvereniging Schaepman, daar woonden alleen katholieken. Je had openbare blokken van de mensen die niks waren. Wij woonden in een blok van Patrimonium, dat was christelijk. In ons blok hadden de benedenhuizen kleine tuinen en middenin lag een prachtige grote tuin met grindpaden tussen hoge bomen en struiken, en een muziektent. Daarin speelde op mooie zondagmiddagen een blaaskapel stemmige melodieën. De koperen klanken weergalmden tussen de huizen en de mensen zaten met hun zondagse kleren aan te luisteren in hun tuin of op hun balkon. Dat hele christelijke gedoe is een van de raadsels van mijn kindertijd. We

waren thuis helemaal niet christelijk. We gingen nooit naar een kerk, en we baden niet voor het eten, zoals ik dat bij vriendjes wel eens zag. Ik denk dat mijn ouders ons op een christelijke school hadden gedaan, en een christelijk blok hadden uitgezocht, omdat ze die nieuwe grote stad eigenlijk ook eng vonden. Christelijk - dat kenden ze uit hun stadje, dat was veilig.

Het Surinameplein lag aan de rand van de stad. De Postjesweg hield op bij de Augustinuskerk. En als je recht voor mijn school een straatje in liep, de Middellandstraat, stond je aan het eind daarvan, op de Orteliuskade, weer aan de rand. Op al die plaatsen keek je uit over laaggelegen land met kleine huizen en schuren, kassen, smalle paadjes en sloten: de Sloterpolder. Daar kon je alleen in via hoge houten bruggetjes voor voetgangers, eventueel met een fiets aan de hand. Auto's konden er helemaal niet in, omdat er geen wegen waren. Hier woonden de kwekers die Amsterdam van groente voorzagen. Als je's morgens vroeg bij de Augustinuskerk ging staan, kon je die kwekers naar de stad zien komen, in roeiboten of motorbootjes vol kisten sla, andijvie, komkommers en tomaten. Omdat het water in de polder veel lager stond dan in de stad, moesten ze aan de Postjeskade een voor een de stad in getild worden met een overhaal: een enorme ijzeren installatie waar één bootje in kon varen om dan in een zwaai, met kweker, kisten en al, uit de sloot gelicht en in het water aan de Postjeskade neergelaten te worden. Daarvandaan konden ze dan verder varen naar de Centrale Markt aan de Jan van Galenstraat. De kwekers waren voor het merendeel katholiek; ze kwamen ook met hun bootjes naar de Augustinuskerk voor trouwplechtigheden, begrafenissen en als er een kind gedoopt moest worden. Dan zag je stoeten bootjes uit de polder komen en compleet met bruidspaar en gasten, huilende baby of doodskist de stad in worden gehesen.

Wie nu in West woont of naar school gaat, kan zich misschien nauwelijks voorstellen dat het zo geweest is: een nieuw stuk stad waarin verschillende groepen in bijna aparte werelden leefden.

Omdat wij zelf een winkel hadden, was mijn wereld (en die van mijn broers en vrienden) er een van winkels en werkplaatsen, een wereld waarin mannen een ambacht uitoefenden en vrouwen behalve voor het gezin ook nog voor de winkel zorgden. Ik kende de geur van de timmermanswerkplaats en keek toe als er tafels en stoelen en deuren werden gemaakt; ik leerde vakmanschap kennen in de kleermakerij van mijn vader, maar ook in het werkplaatsje van de horlogemaker, in de bakkerij van onze buurman en in de schoenmakerij, drie huizen verder. Ik luisterde naar de verhalen en zag hoe dingen gemaakt werden.

Een jaar geleden liep ik weer eens door die buurt en ik dacht: het is allemaal verdwenen. Maar ik vergiste me. Toen ik beter keek, zag ik dat veel van die werkplaatsjes er nog wel waren, maar dat ze veranderd waren. Ik zag een Hindoe-staanse kleermaker op zijn tafel zitten, een Turkse slager, een Marokkaanse bakker: een nieuwe groep mensen die, omdat er in hun eigen land geen toekomst was, naar Amsterdam is gekomen. Mensen die daar vreemd tegenaan kijken, zijn de geschiedenis vergeten. Ook veertig, vijftig jaar geleden moesten mensen die tot verschillende groepen behoorden een nieuwe taal leren om met elkaar te praten - en dat zal ook nu gebeuren.

Mijn moeder heeft meer dan een halve eeuw in West gewoond. Ze begon in het huis boven de winkel in het 'christelijke' blok; haar laatste huis was een flat waar ze Marokkaanse en Surinaamse burens had. Na de dood van mijn vader bleef ze daar alleen wonen, en haar Marokkaanse buurmeisjes hielden haar's avonds vaak gezelschap. Dan vertelde mijn moeder van vroeger: dat zij in haar jonge tijd van haar strenge vader ook niet zomaar met jongens uit mocht; dat ze ook

niet alleen weg mocht 's avonds en dat ze geen zangeres mocht worden omdat mijn grootvader vond dat nette meisjes niet op een toneel hoorden. De buurmeisjes vonden dat troostende verhalen, omdat ze eruit begrepen dat Nederland ook niet altijd is geweest zoals het nu is en dat de dingen kunnen veranderen. Mijn moeder, bijna negentig, hield van wijze lessen en zei tegen de buurmeisjes hetzelfde soort dingen die ze vroeger tegen ons had gezegd: 'Laat je niet achteraan zetten,' en: 'Je bent niks beter dan een ander, maar je bent ook niet minder.' Er is veel veranderd in West, maar als je goed kijkt toch minder dan je denkt.

De vergeten stad

Om maar met een echte grote stad te beginnen: een paar jaar geleden reisde ik voor een veelgelezen maandblad naar New York, om met de door mij zeer gewaardeerde schrijver E.L. Doctorow te gaan praten over zijn preoccupatie met die stad. Of beter gezegd: met een precies op de plattegrond aan te geven deel ervan, een hoek van de Bronx.

Voor wie Doctorows werk niet kent: hij schreef een aantal romans en verhalen, waarin hij op zeer eigen wijze omspringt met de Amerikaanse geschiedenis. Hij brengt historische personages met elkaar in contact die elkaar nooit ontmoet kunnen hebben, of brengt ze in aanraking met zijn fictieve figuren, om zo confrontaties teweeg te brengen die een nieuw licht kunnen werpen op de (vaak morele) kwesties die hij aan de orde wil stellen. Een van Doctorows uitspraken is dat de geschiedenis niet bestaat, dat die voortdurend herschreven moet worden en dat hij daarbij 'truth' verkiest boven 'facts'.

Wat Doctorow in zijn werk doet is, volgens mij, het onderzoeken en her-creëren van de mythen van de Amerikaanse samenleving, zoals William Faulkner dat eerder deed voor een andere periode en een ander gebied in Amerika. Fascinerend is dat hij in een aantal boeken kans ziet zo'n beeld van een periode te situeren in een klein deel van de Bronx, alsof hij dat als model kan gebruiken voor ontwikkelingen die hij aan de orde wil stellen.

Zo wordt in de roman *De wereldtentoonstelling* de hele periode van de jaren dertig, de economische crisis en het begin van de Tweede Wereldoorlog waargenomen vanuit het gezichtspunt van een kleine jongen (en een aantal van zijn familieleden) die opgroeit in de 'beautiful Bronx', de stadswijk die het sym-

bool was van een nieuwe toekomst. Voor een aanzienlijk deel was de Bronx het tehuis van de tweede generatie joodse immigranten, die arme wijken als de East Side hadden kunnen verlaten omdat ze het, dankzij hard werken, 'gemaakt' hadden in het Amerikaanse leven. Doctorow roept prachtige beelden op van de wijk, in liefdevol beschreven architectonische details, verdwenen winkeltjes en hun inrichting, gesprekken over het uit het oude Europa meegebrachte socialistische gedachtegoed. De Wereldtentoonstelling van 1939 is de materialisatie van de toekomstverwachtingen, van het vertrouwen in de nieuwe tijd; de mislukking ervan door het uitbreken van de oorlog is een voorbode van het latere faillissement van de Amerikaanse idealen en de verloedering van de wereld van Doctorows jeugd. Opmerkelijk is dat 'de stad' in deze roman bijna als een persoon figureert en in haar architectuur, opbouw, geluiden, geuren voor de kleine jongen zoïets als een tekensysteem vormt waaruit essentiële informatie over het leven en de toekomst kan worden afgelezen:

Ik herinner mij het licht op Eastburn Avenue. Het was een warm en stralend bad, dat de huizen van rode en okergele baksteen, de geruite trottoirs, de stoepanden van blauwe Belgische basalt, opbleekte tot een vredige en verdraagzame compositie. Ik stelde mij huizen voor als superieure wezens die geluidloos met elkaar spraken.

Een vergelijkbare onderneming gaat Doctorow aan in zijn latere roman *Billy Bathgate*, maar zijn optiek is hier niet die van de lagere middenklasse van immigranten, maar die van de groep die het laagst staat op de maatschappelijke ladder. Billy Bathgate is weer een jongen die opgroeit in de Bronx, maar nu in de tijd van de drooglegging, de tijd waarin voor een kansloze jongen het hoogste ideaal wordt vertegenwoordigd door de gangster Dutch Schultz, de koning van de illegale drankhandel. *Billy Bathgate* heeft iets van een sprookje;

Billy 'maakt het' in de harde wereld van moord en corruptie. Ook hier gebruikt Doctorow historisch materiaal (Dutch Schultz was een gangster wiens dood met de nodige geheimzinnigheid omgeven was) en ook hier speelt de Bronx een bijna persoonlijke rol:

en de toeterende claxons, en het hele leven van de stad dat tevoorschijn kwam om ons te begroeten net als vroeger toen we gelukkig waren, voordat mijn vader wegliep, toen ons gezin ging wandelen op deze markt, deze bazaar van het leven, Bathgate, in het tijdperk van Dutch Schultz.

De romans van Doctorow (en niet alleen de in de Bronx gesitueerde) hebben vaak (mede) het karakter van een onderzoek naar wat er is misgegaan met de ontwikkeling van de stad en groepen van haar bewoners, met de verwachtingen, de ideologie, als u wilt de moraal.

Toen ik Doctorow bezocht, wilde hij zelf niet terug naar de Bronx. Die deed hem aan Beiroet denken, zei hij. Ik bracht voor mijn artikel een bezoek aan de afdeling stadsplanning van het gemeentebestuur van New York, om daar te vernemen dat de overheid op de ontwikkeling van de Bronx eigenlijk geen greep meer had: onder de regeringen Reagan en Bush waren de budgetten voor sociaal beleid zo totaal uitgehold, dat wijken als de Bronx overgelaten waren aan het vrije spel der maatschappelijke krachten, dat wil zeggen de projectontwikkelaars. Bij mijn wandelingen door de wijk ontdekte ik dat de joodse bevolkingsgroep en de daarna gekomen zwarte middengroep uit de wijk 'verdreven' waren door de allerarmste nieuwe golven immigranten. De door Doctorow zo precies beschreven wereld van de kleine joodse middenstand was verdwenen. Ontroerend vond ik het om te zien hoe hier en daar, te midden van de absolute troosteloosheid en afbraak, een Vietnamese kleine ondernemer een winkeltje

had overgenomen en dat zo 'Amerikaans' mogelijk probeerde te laten voortbestaan. In deze wereld leken de Vietnamezen de enige immigranten die er nog naar streefden zich aan te passen, zoals de Oost-Europese joodse immigranten dat eerder wilden.

Ik ben vrij uitgebreid ingegaan op twee boeken van Doctorow, omdat ze een type roman vertegenwoordigen dat in Nederland ongewoner is dan elders. Het is eenvoudig, in de moderne Amerikaanse literatuur een reeksje van zulke stadsromans te noemen - romans waarin de stad functioneert als een soort model dat het mogelijk maakt kwesties van de eigen tijd (morele, politieke, ideologische) aan de orde te stellen. *The Bonfire of the Vanities* van Tom Wolfe is een voorbeeld, maar ook Paul Austers *New York Trilogy* en veel romans en verhalen van Philip Roth en John Updike kunnen zo worden gelezen. Ook in een aantal Europese landen wordt van de schrijver verwacht dat zijn werk verbeeldingen levert waarin ontwikkelingen in het denken over de samenleving te vinden zijn (men denke aan schrijvers als Gianni Celati in Italië, die het in een aantal boeken over de omgang met het landschap heeft, dat van de Povlakte in zijn geval, en Siegfried Lenz in Duitsland). Bij ons heeft een groot deel van de literatuur zich lange tijd ver verwijderd gehouden van het leven en de wereld; ik vind het een verheugend teken dat daar in de jongere generatie, met schrijvers als A.F. Th. van der Heijden, Dirk van Weelden en Marcel Möring, verandering in lijkt te komen.

In mijn roman *Een leeg landschap* ondernam ik (niet geheel voor het eerst) een poging Nederlandse ontwikkelingen in de afgelopen drie decennia aan de orde te stellen. Ik probeerde aan de hand van de belevenissen van een groepje romanfiguren drie hoofdontwikkelingen te beschrijven die mij allang fascineerden: de uittocht uit de stad naar de woonsteden op

het 'platteland' in de jaren zestig, dus de verstedelijking van het platteland en de daarmee gepaard gaande leegloop en verarming (volgens sommigen verloedering) van de steden; en als vervolg daarop de terugkeer van velen naar de stad in de jaren tachtig, een stad die onherkenbaar was veranderd. Waar het mij om ging, was die opeenstapeling van veranderingen, in landschappen, en ook in mentaliteit, te 'portretteren'. (Met mentaliteit bedoel ik niet alleen die van personen of groepen, maar ook de politieke, culturele mentaliteit die daarmee verbonden is.)

Ik trachtte voor de dorpse samenleving niet alleen een beeld op te bouwen van de 'materiële' verstedelijking, maar ook van de verbijsterende veranderingen in maatschappelijke codes binnen een decennium: hoe het dorpse Nederland van de late jaren vijftig (een land waar nog boeken en tv-programma's werden verboden) razendsnel veranderde in een voorpost van de totale 'vrijheid' in de jaren zestig, met de trek naar het platteland, de nieuwbouwwijken, de barbecues, het partnerruilen in de doorzonwoning. Het leek mij uitdagend, die breuk met het verleden te beschrijven zoals een antropoloog veranderingen in de zeden van een vreemde stam beschrijft:

Want een nederzetting was het, en wij waren nomaden die er even waren neergestreken. Ik had het gevoel dat ik nu al een woordenboek nodig zou hebben om de taal van die verdwenen stam te begrijpen.

Als u zichzelf er een schokkend beeld van wilt vormen hoe ingrijpend die verandering was, dan moet u eens een middag in het Polygoon-archief gaan zitten, en de galmende toon van zelfvoldaanheid, de dorpse beperktheid, het totaal onaangetaste gezag van hoogwaardigheidsbekleders in de late jaren vijftig vergelijken met hoe de wereld er tien jaar later uitzag.

Ik liet mijn hoofdfiguur in de jaren tachtig afscheid nemen van zijn verstedelijkt dorp en teruggaan naar Amsterdam, waar hij al kankerend zoiets als zijn oorsprong probeert terug te vinden:

Nu liep ik door een epidemie van auto's. Ik telde zes gedeeltelijk ontklede meisjes en jongens op rolschaatsen die zich dansend door het razende verkeer bewogen, van wie vier met een koptelefoon op, met dromende ogen luisterend naar muziek uit een andere werkelijkheid. Ik zag op de Overtoom vier bedaarde Turkse heren met lange wollen mantels aan in de zon wandelen. In een zijstraat krijste discomuziek uit een gettoblaster die op het trottoir stond; vier zwarte jongens basketbalden eromheen tegen een blinde muur. [...] Ik zag luid tegen elkaar schreeuwende Duitse toeristen met zwetende blote bovenlijven en korte broeken aan uit een bus stappen bij een terras. Het was warm. Het was de eerste zomer die ik sinds mijn jeugd in de stad doorbracht. Het was wel degelijk mijn stad, bekend en zo vreemd als New York.

Interessant vond ik de receptie van het boek. Sommige critici vonden delen ervan te 'werkelijk' (bijvoorbeeld het beeld van een plattelandse partijvergadering over dorpsuitbreiding, met haar machtsspelletjes en politieke banaliteit) of te 'journalistiek'. Een schreef er dat ik mij schuldig maakte aan 'doemdenken'. Ik heb nooit begrepen hoe mensen die gezien hun geschriften maar zelden hun studeerkamer verlaten, de moed hebben anderen van doemdenken te beschuldigen. Ik hoef mij hier niet te verdedigen - er waren critici genoeg die het wel interessant vonden. Wat mij boeit is de impliciete code in een deel van de reacties: dat literatuur zich op afstand hoort te houden van de straat. Waar het mij om ging, was natuurlijk ook niet de letterlijkheid van de straat, maar de po-

ging een geschiedenis te reconstrueren, onverschilligheid en vergeetachtigheid, ook in mijzelf, te bestrijden.

Amsterdam, dat ik als model voor 'de' stad gebruik, is met een groot deel van zijn inwoners ook zijn geheugen kwijtgeraakt, zoals onze hele samenleving naar mijn mening aan een schadelijk geheugenverlies lijdt - door een individualisering waarvan de positieve kanten overschat worden, door een gebanaliseerd idee van vrijheid, door onze toch al inheemse minachting voor de 'eigen' cultuur. De laatste jaren rijpt in bredere, godzijdank ook in 'progressieve' kring de gedachte dat we mét de verstikkende zelfvoldaanheid van de jaren vijftig, door het samengaan van een groot aantal factoren, misschien ook wel veel waardevolle zaken hebben weggegooid.

Als je over zoiets als een Nederlandse cultuur sprak in de jaren zestig en zeventig, was je in linkse kringen, die zich wensten te oriënteren op Cuba en China, al gauw verdacht en zeker rechts. In Nederland, gebukt onder koloniaal schuldbesef, was alles burgerlijk en benepen, meende men in die kringen. Alles moest weg. Dat zwakke zelfbeeld heeft ons in veel opzichten ernstig parten gespeeld. Omdat we besloten hadden dat zo ongeveer alle traditionele waarden burgerlijk en dus verfoeilijk waren, mochten we er (bijvoorbeeld in het onderwijs) niets meer van overdragen op achterstandsgroepen, die we daarmee zo ongeveer hebben opgegeven en tot onderontwikkeld consumptieveling hebben gedoemd. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor onze omgang met immigranten. De grotendeels uit de bovenomschreven 'progressieve' groepen gerekruteerde welzijns werkers vonden elke buitenlandse cultuur interessanter dan de Nederlandse, met als gevolg dat we jarenlang alles op de kaart van het eigen taal- en cultuuronderwijs hebben gezet en daarmee op een vergaand isolement van 'vreemdelingen' in de samenleving. Grote groepen immigranten zijn, uitgebuit door het bedrijfsleven dat ze als goedkope werkkrachten ronselde en ingepakt door

goedwillend 'links', in een maatschappelijk vacuüm beland. Als je met immigranten praat, hoor je vaak dat ze geen enkel beeld hebben van de Nederlandse cultuur, laat staan van de geschiedenis en de ontwikkeling daarvan.

Terwijl de joodse immigranten in Doctorows boeken, niet anders dan hun lotgenoten in Nederland, bergen verzetten om zich met behoud van eigenheid aan te passen, werd aanpassing in de progressieve opvatting iets schandaligs, iets dat mensen van hun cultuur beroofde. Hoe hysterisch die behoefte aan het isoleren van het vreemde kan uitpakken, bleek uit de nieuwsvoorziening over de vliegramp in de Bijlmer: als horzels waren de media op zoek naar allochtonen, illegaal of niet, die door de ramp getroffen waren. De autochtonen die even getroffen waren, kwamen niet in beeld, of waren niet interessant.

In *Een leeg landschap* heb ik geprobeerd het Amsterdam-West van de jaren dertig, veertig en vijftig op te roepen - een nieuw stadsgebied dat net als de Bronx (ondanks alle verschillen) in hoofdzaak werd bewoond door immigranten, al waren dat dan grotendeels immigranten uit de Nederlandse provincie, door de economische crisis naar de stad gedreven. Die nieuwe stad, met zijn eilandjes van Amsterdamse-Schoolarchitectuur, zijn door Berlage ontworpen en door de galerijen van Bologna geïnspireerde pleinen als het Mercatorplein, en zijn kenmerkende scholenbouw en speeltuinen en plantsoenen, was het gebied van mijn jeugd. Het werd begrensd door de Sloterpolder, die katholieke enclave van tuinderijtjes met een netwerk van sloten en paadjes maar zonder wegen, waaruit elke ochtend een stoet van bootjes naar de stad kwam om groente af te leveren voor de Centrale Markt. Eerder beschreef ik al hoe de bootjes met een ingenieus hijswerktuig de stad in werden getild, ook als ze geen groenten bevatten maar een doodskist of een bruidspaar. Tot veertig jaar geleden gebeurde dat; als je het vertelt heb je het gevoel

dat je het over het Venetië van de vorige eeuw hebt, zo diep is het eigen verleden in het geheugen weggezakt.

Nu is hetzelfde Oud-West een probleemgebied geworden, en Berlagés Mercatorplein een oord waar kranten bezorgde reportages over schrijven, waarin nachtelijke steekpartijen, junks, drugshandel en bendes ongrijpbare, deels 'allochtone' jongeren een rol spelen. Er worden koffieshops dichtgetimmerd, er vinden onderwereld-afrekeningen plaats, de laatste 'autochtonen' durven 's avonds de straat niet op en worden als ze ook maar met één vinger wijzen voor racist uitgemaakt. Dit zijn de stadsgebieden waar we de tol betalen voor jarenlang, met het etiket 'vrijheid' erop, bedreven onverschilligheid en troebel denken. Het zijn gebieden die door onheldere en romantische denkers voor 'de echte grote stad' worden gehouden, en voor 'kleurrijk'. Meestal zijn zulke denkers afkomstig uit de provincie en hebben ze hun jeugd hunkerend naar een groots en meeslepend leven doorgebracht; meestal wonen ze niet zelf in deze wijken. Net als in de Bronx probeert een nieuwe middenstand van allochtonen in de winkeltjes en werkplaatsjes van vroeger het hoofd boven water te houden. Ik denk (en dacht toen ik mijn boek schreef) dat deze nieuwe bewoners gebaat zouden kunnen zijn bij een beeld van de wereld waar ze in beland zijn, en van de geschiedenis van die wereld. Door ze dat beeld te onthouden, geen werkelijk gesprek met ze aan te gaan, hebben wij zelf hun isolement en de verloedering van delen van de stad veroorzaakt.

Amsterdam is New York niet, en Oud-West niet de Bronx, maar de parallellen zijn leerzaam. Er is wel degelijk een overeenkomst tussen de 'beautiful Bronx' met zijn Art Deco-architectuur van de hoop, en mijn Amsterdam-West met zijn Magelhaen- en Mercatorplein. Op de Bijlmer na (die om vergelijkbare redenen mislukte) is Oud-West de laatste stadsuitbreiding die getuigt van een visie op de stad in de traditie

van bestuurders als Wibaut: een stad die primair gedacht was voor bewoners. Een stad met die visie, een samenleving met dat zelfbewustzijn (in de beste zin) kon immigranten opnemen, en had tot in de architectuur een boodschap voor ze.

Nu dreigt de boodschap van Amsterdam, op een kleinere schaal, die van New York te worden: ringgebieden waar zich het economische leven afspeelt, een binnenstad die zich vooral richt op de groep met geld en daarvoor het steeds stuitender uitgaansgebied wordt, met verwaarlozing van zijn culturele functie, en daartussen probleemgebieden voor de achtergebleven groepen aan wie we geen boodschap meer hebben.

Ik lees in de krant dat een Amerikaanse professor in de investeringskunde het Amsterdamse gemeentebestuur komt vertellen dat het moet ophouden de illusie te koesteren dat het nog veel te vertellen heeft over het IJ-oeverproject; het zijn de investeerders die hun geld erin steken, en die zullen wel uitmaken wat daar kan.

Ik lees dat het welzijnswerk in de Bijlmer kwaad is op een politicommissaris, die heeft gezegd dat er tienduizend illegale Ghanezen in dat gebied zitten; het zijn er zeker niet meer dan drieduizend. Drieduizend? Bedoelen ze dat we dat gewoon moeten vinden? Dat er drieduizend mensen zonder rechtspositie, zonder medische of sociale zorg, op geen enkele manier geregistreerd, zich verscholen houden in een deel van wat voor een beschaafde stad doorgaat? De politiek zwijgt, die is bezig met een Europese wedstrijd groeien en grenzen opheffen. De politiek wankelt tussen de bangmakerij van Bolkestein en de kortzichtigheid van de politiek correcten die het al een schande vinden als iemand de ontwikkeling van de grote steden een probleem noemt. De stad heeft voor zijn oude en nieuwe inwoners geen andere boodschap meer dan dat het geld en de grootste mond winnen.

Omdat we afstand hebben gedaan van ons geheugen, moeten we, ook als het om de stad gaat, zo ongeveer alles op-

nieuw uitvinden, nadat we het eerst hebben 'onderzocht'.

Het is niet zo lang geleden, dat elke tram in Amsterdam een conducteur had. Zwartrijden bestond niet, omdat dat met een conducteur nu eenmaal onmogelijk was. We schaften de conducteur af, en nu moeten we onderzoeken of het helpt hem weer in te voeren.

Het is niet zo lang geleden, dat je als je verkeerd parkeerde een stevige bekeuring kreeg, zodat je het wel uit je hoofd liet het nog eens te doen. Jarenlang hebben we iedereen zijn gang laten gaan en de hele stad vol belachelijke paaltjes gezet om parkeren onmogelijk te maken, want verbieden hielp niet meer - we hadden immers besloten dat regels en opvoeden burgerlijk waren.

Deze voorbeelden zijn met tientallen andere uit te breiden - maar die zouden niets nieuws toevoegen aan het beeld van een samenleving (of een stad) die het spoor bijster is en geen kans meer ziet zichzelf serieus te nemen.

De onlangs benoemde hoogleraar ontwikkelingsvraagstukken Joke Snijders zegt in een interview in *de Volkskrant* dat ze vreest dat het komende decennium er een van geweld zal worden. 'De problemen van de Derde Wereld liggen hier, onder mijn raam in Amsterdam, bij de migranten.' Ze ziet het als een gevaar dat wij beginnen te wennen aan geweld, dat we zelfs in het geheim genieten van de kick ervan. Ook zij zal ongetwijfeld beschuldigd worden van doemdenken, door de onverschilligen, de domme praatjesmakers van de grote stad, de predikers van de economische groei als medicijn voor alles. Amsterdam zal net als alle andere grote steden in het rijke West-Europa steeds meer een immigrantenstad worden. Als we niet, ook door over het verleden na te denken, een nieuwe visie op de stad ontwikkelen, een visie waarin bouwers en projectontwikkelaars ondergeschikt worden gemaakt aan ideeën - dan zal Amsterdam de komende jaren steeds meer een leeg landschap worden. En niet alleen Amsterdam.

Notities

Tekens

Als er iets bestaat dat, om een modieuze term te gebruiken, een systeem van tekens is, dan is het wel een landschap. Ik heb lang in een polder gewoond, en ik denk dat ik een deel van de tekens in dat landschap wel begrijp. Zo weet ik, uit de verte gezien, wat een wonderlijk carré van dicht op elkaar geplante bomen, meestal populieren, betekent: daar ligt een boomgaard, de vruchtbomen beschermd door windsingels. Ik ken dat teken zo goed, dat ik het onmiddellijk herkende toen ik het bijna volledig geabstraheerd zag op een schilderij van de Noord-Hollandse schilder Bob Nieuwenhuysen, zoals ik ook meteen zag dat een blinkende omgekeerde V, $\wedge$ dus, op een donkere ondergrond op een ander schilderij van hem twee evenwijdige sloten voorstelde die elkaar op een horizon ontmoeten. In die, nu door verstedelijking aangetaste, polder van mij hebben ze in verband met de nieuwbouw een boomgaard gerooid maar de windsingel laten staan. Daarbinnen liggen nu volkstuintjes voor de nieuwe bewoners. Een goede gedachte, maar steeds als ik erlangs rijd ben ik verbijsterd omdat het teken niet meer klopt met de nieuwe realiteit. Een windsingel die niets meer beschermt, want voor de lage gewassen op die volkstuintjes is hij veel te hoog. Een metershoge muur om een mierenhoop. Een vlag op een modderschuit.

Een ander teken dat ik ken wordt ook door bomen gevormd. Het is een smalle dubbele lijn van iepen of populieren, die van de polderweg het land in loopt naar een dichte, rechthoekige groep bomen met zwaardere kruinen: de rijen bomen langs een pad dat naar een boerderij loopt en de erfbeplanting om huis en schuren. Die figuur betekent dat daar een plek is waar mensen wonen die werken op en leven van

het land. In mijn polder hebben ze ook een boerderij afgebroken waar nieuwbouw moest komen. Een goedwillende en vindingrijke stedenbouwkundige (misschien wel dezelfde van die windsingel) heeft de erfbeplanting in de nieuwe wijk laten staan, zodat mijn teken nu als een bizar patroon van bomen tussen de eenvormige huisjes staat. Als ik er kom, zie ik de boerderij dwars door de nieuwe wijk heen tussen de bomen staan. Misschien woont er in die nieuwe huizen niemand die mijn teken herkent. Oude bomen, denken ze. En van de kinderen van die mensen heeft er niet een meer enig idee. Er komt een generatie waarvoor zulke elementen in het landschap hun betekenis verliezen, als alle boeren zijn opgeruimd.

Ik ga soms kijken naar het raadhuisje in Graft. Het is in 1613 gebouwd en in het begin van deze eeuw gerestaureerd, maar zo dat de vorm gehandhaafd is. Het is het kleinste renaissance-raadhuisje dat ik ken, een meter of zes, zeven diep en weinig breder, schat ik. Ik weet niets van de geschiedenis van het gebouwtje en van Graft weet ik alleen dat het me een mooi dorp lijkt om in te wonen, dat het tussen Beemster en Schermer ligt en dat ze er vroeger op walvisvaart gingen. Daar zullen ze het geld voor dat raadhuisje wel mee verdiend hebben, er zit tenminste een gevelsteen met een prachtig zeilscheepje in de gevel. Verder heeft het een trapgevel en is het getooid met vriendelijke leeuwjes en veel kopjes die uit de verte engeltjes lijken maar van dichtbij burgers en burgeressen blijken te zijn met kanten kragen. De laatste keer dat ik het zag waren hun haren en baarden vers verguld zodat ze blonken in de zon. Naast het raadhuisje staat het clubgebouw van postduivenvereniging De Reisduif. Graft is nu een klein dorp, en ik kan me niet voorstellen hoe het geweest is toen ze hun raadhuis bouwden. Uit Italië naar het drassige noorden overgebrachte ideeën, vormgegeven door een boerse bouwmeester en een steenhouwer met een scherp oog voor de gezichten

van zijn medeburgers, denk ik graag. Als ik in de buurt ben, ga ik altijd naar dat renaissance-juweeltje kijken dat ze daar op die plak klei hebben gezet. Ik bekijk het met iets van ontroering, die als ik niet oppas mijn keel dichtknijpt. Ik begrijp er niets van. Ik zie dat het er staat, ik zou natuurlijk ergens in een archief alles over de bouw kunnen vinden maar daar zou ik niets mee opschieten, nooit zal ik begrijpen hoe de arrogante paleizen die ik uit Italië ken hier in het Noord-Hollandse landschap zijn vertaald in dit mengsel van burgerlijke eigendunk, schoonheid en zuinigheid. Wat hebben ze gedacht toen het klaar was, daar in Graft? *Wij ook?*

Een onleesbaar landschap

Soms is het voor een kijker naar landschappen goed om in een omgeving te belanden waar de tekens hem niet vertrouwd zijn, zodat het landschap op het eerste gezicht onbegrijpelijk, onleesbaar lijkt. Dat overkwam mij tijdens een rondreis van bijna een maand in Zuid-Afrika. Ik legde er grote afstanden per auto af, aan de kust en in het binnenland, verbleef in steden en op het platteland, keek mijn ogen uit en slaagde er een hele tijd niet in het landschap te 'lezen'.

Ik verbeeld me dat ik van veel Europese landschappen de tekentaal kan duiden of leren duiden, dat de sporen van menselijke omgang met de natuur, van politieke ontwikkelingen en van opvattingen over de inrichting van de omgeving hun betekenis aan mij willen prijsgeven als ik mij in een gebied verdiep. Ik lees het eerste deel van het prachtwerk *De Middellandse Zee* van de Franse historicus Fernand Braudel met een voortdurend gevoel van herkenning. Dat eerste deel heet 'Het landschap en de mens' en begint met een meeslepende beschrijving van de vaak volkomen gescheiden culturele ontwikkelingen in de bergen en op de vlakten. Voortdurend denk je: ja natuurlijk, dat ken ik, dat heb ik in het landschap in Spanje, Italië, Griekenland, Joegoslavië gezién. Wat ik me nooit voldoende had gerealiseerd, is hoeveel kennis van de geschiedenis er, bewust of onbewust, in dat zien een rol speelt.

Ik was voor het eerst in een Afrikaans land, en ik verwachtte dat mijn uit lectuur, films en foto's opgebouwde beeld van een Afrikaans landschap bevestigd zou worden - maar ik zag iets heel anders. Ik zag landschappen die veel overrompelende Afrikaanse elementen bevatten: struisvogels; wonderlijke

bloemen en bomen; golvende geelbruine vlakten die aan de horizon werden begrensd door blauwe bergen; lagunes met flamingo's; borden die waarschuwden dat de olifanten die je ging tegenkomen gevaarlijk waren; ibissen en apen die niet voor een auto van de weg af wensten te gaan; stoeten zwarte mannen, vrouwen en kinderen die langs de weg liepen tussen de in hoofdzaak blanke steden en dorpen en de volledig zwarte townships en kampen van daklozen (daar 'plakkers' genaamd). Maar als geheel wensten die landschappen niet te voldoen aan mijn beeld van Afrika, zonder dat ik kon achterhalen waarom.

Ergens halverwege mijn reis begon ik aan de lectuur van een indrukwekkend en hartverscheurend boek: *Native Life in South Africa*, van Sol. Plaatje, een boek dat in 1916 werd gepubliceerd. Sol. Plaatje (1875-1932) was een indrukwekkende zwarte autodidact, die als postbode werkte in Kimberley, talen studeerde, tolk werd bij de rechtbank in Mafikeng, redacteur was van verschillende kranten, Shakespeare's *The Comedy of Errors* vertaalde in het Setswana en ook nog met de eerste reizende bioscoop door Afrika trok. In genoemd boek beschrijft hij de gevolgen voor de inheemse bevolking van de 'Natives' Land Act' van 1913, die zwarte Zuid-Afrikanen verbood zelfstandig het boerenbedrijf uit te oefenen - een maatregel die was ingegeven door de behoefte aan goedkope zwarte werkkrachten voor de mijnen. Honderdduizenden zwarte boeren moesten land en vee afstaan aan blanke landeigenaren, en werden veroordeeld tot een bestaan als zwerver of loonslaaf in de mijnen en op de landerijen van de blanken.

Toen ik dat las, begreep ik waarom ik geen houvast kon krijgen aan het Zuid-Afrikaanse landschap. Ik reisde door een landschap waarin alle tekenen van autochtone cultuur genadeloos waren uitgewist: geen kraaldorpen, geen oude afbakeningen van land. Ondanks de Afrikaanse bomen, planten en dieren was het een landschap met een 'moderne', dus

weinig historisch gelaagde, Europese structuur. Een boze geschiedschrijver moest mij leren zien hoe de domheid herinneringen uit landschappen kan wegvlakken.

In het centrum

Onlangs zag ik op de tv een filmpje, waarin een experiment werd uitgevoerd met iemand die geacht werd de provincie Noord-Brabant goed te kennen. Hij werd geblinddoekt en met de auto naar de centra van een aantal stadjes en grotere dorpen gebracht. In zo'n centrum, dat tegenwoordig schijnbaar onvermijdelijk ook het winkelcentrum is, werd hij dan van zijn blinddoek ontdaan en moest hij raden waar hij was. Hij herkende van de plusminus acht centra alleen dat van zijn geboorte- en woonplaats Tilburg, naar ik meen omdat hij een toren boven de winkelpui zag uitrijzen. De rest leek zó op elkaar dat hij er geen verstandig woord over kon zeggen. Het filmpje trof mij omdat mij al eens hetzelfde was opgevallen, niet in Noord-Brabant maar in een andere provincie: het centrum herken je aan de verzameling van de Blokker, de Hema, het Kruidvat, de Zeeman en nog wat vestigingen van winkelketens; zelfs prachtige zeventiende-eeuwse kerktorens waren in sommige plaatsen bedekt met banieren of spandoeken van banken of multinationals. Vaak kon je zien dat het voormalige centrum in de opwindende groei gewoon gesloopt was, om plaats te maken voor een overdekt winkelcentrum dat in het weekend op slot zit.

Dat patroon herken ik overal, omdat ik het heb zien gebeuren in een dorp waar ik lang woonde. Dat dorp, in een negentiende-eeuwse polder, was ooit door de eerste burgemeester van het drooggevalle land met de hand geschetst: een kruispunt van twee wegen met vaarten erlangs, en om dat kruispunt heen het gemeentehuisje, het polderhuis, de nodige kerken, scholen met bovenmeesterswoningen, het kantongerecht en een hotel waar de graanbeurs kon worden gehou-

den en dat dan ook De Beurs heette. De kern van dit alles was een dorpsplein met iepen, ouderwetse huizen en wat winkeltjes, waar op zomeravonden de harmonie speelde. In de euforie van de modernisering hebben ze dat pleintje weggebulldozerd; nu is de kern van het dorp een gigantisch parkeerterrein, begrensd door een treurig winkelcentrum, en jawel, een Blokker enzovoort.

Ik vermoed dat de bestuurders van al die geüniformeerde oorden vaak ook wel zien dat ze al het kenmerkende van de plek hebben verkwanseld aan het consumptiedenken. Het treurige is dat ze vrijwel allemaal uit schuldgevoel proberen weer iets eigens terug te brengen door een beetje artistieke inrichting of vormgeving of door kunstwerkjes te laten plaatsen. Veel bankjes kom je in die rampgebieden tegen, waarop je kunt gaan zitten uitkijken op de wansmaak van de middenstand; veel fonteinen, soms met bronzen ganzen of eenden langs de rand. Ik herinner me een hele kudde bronzen heideschaapjes met een herder, ter herinnering aan het landschap dat er ooit was, maar ook groepen semi-abstracte paarden die je overal in Nederland zag, omdat een handige beeldhouwer ze met kleine variaties in de opstelling overal aan cultuurambtenaren aanbood als iets unieks. Aan de rand van het parkeerterrein van mijn oude dorp staat een gigantische fontein, waarvan de waterstraal door de heersende westenwinden constant scheef wordt geblazen.

Wat al die plaatsjes door hun tekentaal duidelijk maken is dat hun bestuurders geen enkel idee meer hebben wat ze zouden moeten mededelen, behalve dat ze ruimte bieden aan de meest banale geldmakerij. Dat oude kruispunt-dorp van mij was waarschijnlijk geen móói dorp, maar het deed wel een mededeling: dit is het middelpunt van bestuur, rechtspraak en cultuur. Die eenvoudige mededeling durft bijna geen bestuur meer aan.

Soms ben ik blij dat ik geen vormgever ben, en dat ik niet dagelijks hoeft te concurreren met de gedemocratiseerde wansmaak.

Ontpolderen

Het voorvoegsel ont- geeft werkwoorden, afgeleid van een zelfstandig naamwoord, de betekenis 'ontdoen van', zegt Van Dale. Zo heb je ontluizen, ontharen, ontbossen, ontvolken. En sinds enige tijd ook ontpolderen. Ik las dat voor het eerst in een artikel in *NRC Handelsblad*: 'Zeeuwen ontsteld over plan dijken door te steken' - daar is ontpolderen het nieuwe eufemisme voor. Aangezien de vaarroute naar Antwerpen in de Westerschelde moet worden uitgebaggerd, waarbij schorren en slikken verloren gaan, wil Rijkswaterstaat op vijf plaatsen in Zeeland dijken doorsteken om agrarische gebieden 'aan de natuur terug te geven', zoals dat heet.

's Avonds gebruikte de mevrouw van het NOS Journaal de term al alsof hij altijd had bestaan in onze rijke taal. Ontpolderen. Terwijl het natuurlijk niet minder dan een revolutie is, in een land waar tot voor zeer kort iedereen met scheppen, planken en keien bezig was land op het water te veroveren. Nog niet zo lang geleden hadden we bijna de Markerwaard drooggelegd. 'Op deze manier kan het verlies aan natuur worden gecompenseerd,' zei het Journaal trouwhartig. Wat is er toch aan de hand met die roep om natuur? Hebben we hier te maken met een loodzwaar collectief schuldgevoel over beschaving en cultuur, dat tegen het eind van het millennium ieder redelijk denken over landschappen onmogelijk maakt? Het lijkt wel of er niets hogers bestaat dan het uitwissen van ieder spoor van menselijk leven en handelen in het landschap. Vondel schreef in 1658, in een lofzang op het Gooise landgoed van een bevriende Amsterdamse burger:

*Zo komt de kunst Natuur te baat, en kan haar leren
Wat landbouw, arbeid en zorgvuldigheid vermag.
Hier kwamen stalligen en hoeven voor den dag,
Palaizen, vee en vrucht, en lanen en waranden.*

We schijnen nu te hebben besloten dat al die 'kunst' maar slecht is, en ijlings weer vervangen moet worden door onland. Deze gedachte wordt het sterkst verwoord door een PvdA-kamerlid in *de Volkskrant*: 'We moeten niet zo pietluttig met elke polder omgaan. In de vorige eeuw zijn we te ver gegaan met de inpoldering.' Ik krijg wel eens de indruk dat de echte natuurfreaks vinden dat we al van de Middeleeuwen af te ver gaan.

Een woedende Zeeuwse boer schijnt te hebben uitgeroepen: 'Laten ze de Haarlemmermeer maar onder water zetten.' Hij weet kennelijk niet dat er al plannen bestaan om daar weer een meer te maken. Zoals het in Nederland ritselt van de plannen voor 'wetlands' en andere natuurgebieden. Niet zo lang geleden verspreidde de ARCAM-kaart enige schrik over de ongebreidelde plannengroei om Amsterdam. Moet er niet eens een ARCAM-kaart voor de natuurbouwerij komen? Of gaan er onder de plannenmakers, zonder dat wij het weten, al nieuwe termen rond als 'ontbewoners', 'ontboeren' of 'ontculturen'? De reeks is onbeperkt, zegt Van Dale.

2 x zo mooi

Het Wereld Natuur Fonds is onder aanvoering van *condottiere* Ed Nijpels op het oorlogspad. U zult het merken. 'Nederland kan en moet 2 x ZO mooi worden', staat er dreigend in de campagnekrant van het WNF, die ik in de bus kreeg door tussenkomst van een dierbaar nichtje, dat haar zoveelste pandaknuffel verdiende door mij als potentieel nieuw lid op te geven. Wat wil het WNF, samen met de ANWB, de Nederlandse Spoorwegen, de Grontmij en de Provinciale Landschappen? Twee keer zoveel natuur, want, zegt Ed Nijpels: 'Internationaal is bepaald, dat ieder land voor 10 procent uit natuur moet bestaan. In Nederland is dat nu 5 procent.' Ja, dat is duidelijk, twee keer zoveel, dat moet, en dat is ook automatisch twee keer zo mooi. Want natuur, dat weten we al bij onze geboorte, met schuld beladen twintigste-eeuwers die we zijn, natuur is mooi, en zuiver, en ongerept. De rest van de wereld is eigenlijk slecht, smerig en namaak.

Het blijft boeiend om het taalgebruik van deze natuurgelovigen goed te analyseren. De campagnekrant biedt daartoe prachtig materiaal.

Ontelbare malen gaat het in die krant bijvoorbeeld over 'nieuwe natuur', zonder dat de schrijvers beseffen dat dit een contradictio in terminis is. Er bestaat helemaal geen ongerepte natuur in Nederland, en de natuur die onze gelovigen zich voorstellen is even gemaakt en kunstmatig als de rest van Nederland. Je kon dat onlangs zien aan de genadeloze teloorgang van delen van het Dwingelderveld in Drenthe. De kranten toonden dramatische foto's van uitgedroogde rampgebieden. De conclusie van de gelovigen is daarbij

niet, dat we misschien wel iets mals doen als we zo ongeveer met de tuinslang bij zulke 'natuur' moeten blijven staan, maar dat we het beheer van de rest van de wereld moeten aanpassen om deze natuur vochtig genoeg te houden. Hoezo ongerept?

Er zijn meer van zulke wonderlijke tegenspraken. Zo moet een groot deel van de genoemde natuur, blijkens de teksten, gebruikt worden voor massarecreatie, want er moet natuurlijk verdiend worden door de NS, de ANWB en de Grontmij. 'Meld u telefonisch aan', roept de krant zijn lezers toe, 'en wees er snel bij, want vol is vol. Als u met de trein komt, krijgt u op vertoon van uw vervoerbewijs ter plekke een leuke verrassing van de NS.' Leuk is het woord. Bijna elke alinea doordringt ons er ook van dat we totaal vervreemd zijn van deze zuivere natuur. Overal zijn educatieve paden, excursies, expo's en info's. 'Deskundige gidsen leiden u rond.'

Het moet ook allemaal nú gebeuren, begrijp ik. 'Nog nooit was er zoveel enthousiasme voor de uitbreiding van de oppervlakte natuur in Nederland. De benodigde ruimte daarvoor kan nu gevonden worden, bijvoorbeeld door *vrijkomende gronden aan te kopen*' (cursivering van mij, WvT). Daar komt de aap uit de mouw. Die vrijkomende gronden zijn natuurlijk grotendeels boerenland, cultuurlandschap, bewoond landschap waar geen deskundige rondleiding in nodig is. Schokkend is, dat in die hele actiekrant nergens wordt verwezen naar enig prachtig dorp, wonderschoon stadsgezicht, naar vindingrijke nieuwe landschapsarchitectuur of stedenbouw. Dat is allemaal oninteressant, deel van de bedorven cultuur. Wat mij opvalt, is dat Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en Rijkswaterstaat niet deelnemen aan de uitgave. Die hebben allemaal nog hun eigen ijzers in het vuur. 'Nederland dreigt een stadspark te worden', meldt de campagnekrant omineus. Maar Nederland is een stadspark. De vraag is alleen hoeveel we ervan laten verknoeien door smakeloze

nieuwbouw en gedachteloze natuurbouw. Je zou bijna een nieuwe boerenpartij oprichten.

Ken uw dichters

Langgeleden, toen de dieren weliswaar niet meer konden spreken maar er nog wel heftige discussies waren over de dijkverbeteringen in het rivierengebied, beet een getergde man van Rijkswaterstaat, of misschien ook wel van een polderbestuur, mij bij zo'n discussie toe: 'Kunt u mij nu eens uitleggen wat er zo mooi is aan dat landschap?' Dat kon ik niet. Ik had het geloof ik ook niet over 'mooi' gehad, maar weer eens van alles beweerd over rijkdom aan betekenissen, landschap als drager van de herinnering, complexiteit, gelaagdheid en nog zo het een en ander - maar 'mooi', daar wist ik niets zinnigs over te zeggen.

Achteraf denk ik dat ik had moeten zeggen: Leest u eens een gedicht. Aan de oppervlakte bestaat het uit doodgewone woorden, zoals een landschap bestaat uit gesteenten, vegetatie, bouwsels, maar het is de schikking van de woorden, de rijkdom aan mogelijke betekenissen die ze juist in die schikking oproepen, die we als schoonheid ervaren. En als een gedicht dan ook nog een landschap 'beschrijft' - misschien komen we dan in de buurt. Ik had die meneer, in plaats van moeizaam op zoek te gaan naar een antwoord, waarschijnlijk gewoon een gedicht van H.H. ter Balkt moeten voorlezen.

Zoals dit, genaamd 'Uitlegging van de bosrand':

*Er is weinig voor nodig
om een bosrand te zijn.
Zomer en de drie seizoenen
maar het meest wel de herfst.
De zomer is een lopende band.
Maaiers en ruisenden*

*gaan ijlings langs je heen,
en elk blad redt zich;
nog eenvoudiger is de winter
die de verpakking afhaalt
en de luchtgrijs omtovert
in een stakingspamflet.*

Misschien is het voor een bedenker van landschappen wel van levensbelang zich te realiseren dat van het landschap dat hij in de lente ontwerpt, de winter de verpakking zal afhaken.

Ter Balkt is ook een grootmeester in het weer 'opladen' van landschappen waarvan de betekenissen vergeten zijn geraakt. Hij is de enige Nederlandse dichter die de lof kan zingen van de knorrige, boerse omgang met landschappen, bijvoorbeeld door de verdwenen machines en gereedschappen weer op te roepen. Ik zal nooit meer naar het Twentse landschap kunnen kijken zonder er de aardappelsorteermachine te zien rijden die Ter Balkt bezong:

*Ik woonde toen in een land
waar de aardappelsorteermachine kwam.*

*Van hout gezouten met veel regens gemaakt
werkte hij als een monotoon brein.*

*Hij sorteerde naar drie groottes
als een krolse boerencomputer.*

*'t Regende altijd als hij kwam
of hij werd voortbewogen door die regen.*

*Iets duisters dreef hem,
iets verflauwds; als het matriarchaat.*

[...]

Is dit mooi? Ik heb geen idee. Maar als ik landschapsarchitect was en mij mocht bemoeien met een bosrand in Twente, dan zou ik sommige van deze regels boven mijn tekentafel mompelen ('krolse boerencomputer', 'matriarchaat') en verbaasd en opgetogen toekijken wat mijn tekenende hand daarvan wist te maken.

Vormgevers in het landschap

De zachte krachten zullen zeker winnen

Henriëtte Roland Holst

Meer dan twintig jaar geleden was ik eens getuige van een gedachtewisseling tussen twee vooraanstaande vormgevers. Een van hen zei serieus, dat hij het zo jammer had gevonden dat bij de Parijse studentenacties van 1968 (die toen nog maar net achter de rug waren) de spandoeken en borden zo slordig beletterd waren geweest, doordat daar geen vormgever aan te pas was gekomen. De tweede had juist die spontane, naïeve belettering een bron van inspiratie gevonden voor zijn vak.

Ziedaar in een notendop het dilemma van de vormgeving: wát geef je vorm? waar blijf je af?

Vormgeving manifesteert zich steeds meer op alle terreinen van de samenleving, als een afzonderlijke discipline die in de opleidingen wordt voorzien van steeds complexere theoretische onderbouwingen. Maar in de praktijk is al die theorie niet van veel belang, en manifesteert de vormgeving zich toch vooral als een persoonlijk 'statement' van de vormgever, vaak meer gedictieerd door diens particuliere hangups en ideetjes dan door vormwetten of functionaliteit. Zo lijken voor mij ongeveer alle interieurs van moderne restaurants op elkaar, met stoelen die zomin mogelijk aan stoelen moeten doen denken en waarop je al na het voorgerecht niet meer kunt zitten zonder je rug te kraken.

Nu is dat in het particuliere domein niet zo'n ramp. Niemand verplicht mij in zo'n restaurant te gaan eten, of de

koffiepot van Aldo Rossi te kopen die in alle esthetisch verantwoorde spulletjeswinkels staat, of de uit gespannen draden en stangetjes opgebouwde fiets of de lamp die op een kruisraket lijkt. Ik wil al die statements niet in mijn huis hebben, omdat ik niet in een voortdurende discussie wil verkeren met de dingen om mij heen. Met al die toevoegingen begeeft de vormgeving zich op het terrein van de kunst; ik wil zo'n discussie wél voeren met de schilderijen, de boeken en de muziek om mij heen - daar verwacht ik uitspraken van.

Het ligt anders in het publieke domein. Een van de rampen van een verblijf in de voormalige socialistische Oostbloklanden was, dat je er voortdurend door een opvoedende overheid in straten en op pleinen met statements werd lastiggevallen: overal waar je keek rode spandoeken en borden met beledigend infantiele teksten. Zoals je in landen als Frankrijk en Italië wordt geterroriseerd door de rijen reclameborden langs de weg - een andere visie op de samenleving, maar even irritant.

Erger zijn eigenlijk de sluipende, minder openlijke vormen, die je niet confronteren met de opinies van een systeem, maar met de persoonlijke gedachten (of wat daarvoor doorgaat) van de vormgever. De kinderachtige 'inrichting' van het Damrak bijvoorbeeld, met rare groene sculptuurachtige palen en paaltjes, waarmee de trendgevoelige stad Amsterdam waarschijnlijk voor decennia is opgezaagd, of het flauwe postmoderne boogje aan het Kleine Gartmanplantsoen, met zijn quasi-Latijnse tekst ('Grapje - moet kunnen').

Ik heb in het publieke domein geen behoefte aan al die uitspraken van meer of minder diepzinnige geesten - maar anders dan thuis is er geen ontkomen aan. Ik kan postzegels met een halfverborgen politiek statement van een grafisch vormgever niet teruggeven aan het loket, het Damrak niet voor altijd mijden, niet elke keer mijn hoofd omdraaien als er weer

een tram met een truttige beschildering langskomt. (Wat was er eigenlijk tegen het blauw van de oude Amsterdamse tram?)

Ben ik tegen het 'individuele' in vormgeving, architectuur, typografie? Nee natuurlijk - maar het is van doorslaggevend belang dat de vormgever zich realiseert in welk domein hij werkzaam is. Bij het ontwerpen van een woonhuis of een kantoor voor een individuele opdrachtgever mag de architect wat mij betreft zijn gang gaan, zoals de graficus in zijn vrije collages of tekeningen. Maar in de inrichting van de publieke ruimte, in de typografie van de verzamelde werken van mijn meest geliefde dichter, wens ik niet door al die individuele uitspraken lastiggevallen te worden. Als de vormgever daar statements ten beste wil geven, had hij maar dichter of beeldend kunstenaar moeten worden.

In de discussie over de toekomst van het rivierengebied zijn we, naar ik vrees, het punt genaderd waarop de vormgevers (hier genaamd landschapsarchitecten) in de gaten moeten worden gehouden. Er valt weinig te voorspellen over de afloop, maar gezien de geschiedenis vrees ik dat het er wel op zal neerkomen dat we van alles een beetje doen: toch de dijken verzwaren maar hier en daar een ietsje minder, een paar extra dijkhuizen sparen, een enkel kunstmatig moerasje laten ontstaan om de natuurvrienden rustig te houden. Om het zo ontstane landschap opnieuw 'in te richten' zullen de landschapsarchitecten te hulp worden geroepen - maar het zou een schande zijn als een waardevolle vormgeefdiscipline als de hunne op zo'n manier zou worden ingezet, én als ze zich daarvoor lieten gebruiken. Ze zouden dan in de positie komen van de vormgever uit mijn inleiding die zo graag de spandoeken van de studenten had vormgegeven. Ik zou ze liever zien werken als de andere, die vond dat de naïeve belettering van de spandoeken een inspiratie voor hem kon zijn.

Ik denk dat er voor de aanpak van het rivierengebied in grote trekken nog steeds twee fatsoenlijke benaderingen zijn.

De eerste gaat uit van de overtuiging dat de grote ingrepen uit veiligheidsoverwegingen nu eenmaal nodig zijn - maar dan zou er over de uitgangspunten ook werkelijk eens goed moeten worden nagedacht. Dat zou kunnen door de discipline van de landschapsarchitectuur bij de plannenmakerij te betrekken voordat er verder ook maar één spa in de grond wordt gestoken. Ook de landschapsarchitect zelf zou ervoor moeten bedanken, op te treden als 'herinrichter' van een vernield landschap. De landschapsarchitectuur zou een visie moeten ontwikkelen op de betekenis van de dijken, de traditionele vormen van bewoning, begroeiing enzovoort, en pas op basis van die visie zouden de dijkverbeteraars aan de slag mogen. In *De blauwe kamer/profiel* (oktober 1992) formuleert landschapsarchitect Noël van Dooren daar een aantal belangrijke ideeën over. Hij pleit bijvoorbeeld voor een manier van ontwerpen die een nieuwe samenhang in het gebied oplevert, en niet bestaat uit een verbrokkeld geheel van lokale oplossingen. En voor een omgang met de bewoning, die niet als enige alternatieven de sloop of handhaving van dijkhuizen kent, maar ook nieuwe, creatieve oplossingen toestaat.

De tweede benadering van het probleem gaat uit van de overtuiging dat het gebied cultuurhistorisch zó waardevol is dat het werkelijk zomin mogelijk moet worden aangetast bij de noodzakelijke verbetering van de dijken. De taak van de landschapsarchitect zou hierbij moeilijker zijn dan bij de eerste aanpak, maar zeker zo boeiend. Hij zou optreden als de tweede vormgever met de spandoeken: hij zou de in de loop van eeuwen ontstane 'naïeve architectuur' van het landschap bestuderen met de bedoeling die zoveel mogelijk onaangetaast te laten.

Maar ik houd mijn hart vast. De krantenberichten over de

sluipende hervatting van de dijkverzwaring door het polderdistrict Groot Maas en Waal (dat beloofd had de uitslag van het onderzoek door de commissie-Boertien af te wachten) spreken boekdelen. Het polderdistrict, schijnt de verantwoordelijke dijkgraaf te hebben gezegd, had 'via interne kanalen' vernomen dat het rapport van de commissie-Boertien 'niets nieuws zou bevatten en dat daarom op de oude voet kan worden doorgegaan met dijkversterkingen'. Zo'n handeling illustreert meer dan enige discussie of enig onderzoek dat het bij de hele dijkverzwaringsskwestie gaat om een mentaliteit. Men is wel of niet bereid tot zorgvuldige, liefdevolle omgang met het landschap, zo simpel is het.

Voor de landschapsarchitecten betekent dat de keus tussen zich laten gebruiken om de vernieling wat te verzachten met een bomenschermpje hier en een verbeterd taludje daar, of werkelijk eigen vormgeef-ideeën ontwikkelen en daarvoor staan.

Ik houd dus mijn hart vast. De predikers van het economisch en technologisch groeidenken interesseren zich geen bal voor enig landschap. Ze vinden het allemaal gezeur. Terwijl anderen zich zorgen maken over het land waarin we in de toekomst moeten leven, willen zij alleen Betuwespoorlijnen en een zo recht mogelijk getrokken rivier om met zoveel mogelijk duwbakken tegelijk heen en weer te kunnen razen. Het klinkt cynisch, maar ik ben ervan overtuigd dat de commissie-Boertien alleen is ingesteld omdat het, door de druk van de publieke opinie, niet anders meer kón - niet omdat er een begin van inzicht daagde in het hoofd van onze bestuurders. Die hebben tot nog toe weinig blijk gegeven van twijfel aan de grootschaligheid.

Ik vrees dat de landschapsarchitectuur tegenover zoveel botheid weinig in te brengen zal hebben. Ik vrees dat de 'zachte krachten', in tegenstelling tot wat de dichteres Henriëtte Roland Holst hoopte, niet zullen winnen. Maar ik zou graag van het tegendeel overtuigd worden.

Verantwoording

'Landschap en literatuur' werd in 1987 geschreven in opdracht van de Culturele Raad Noord-Holland.

'Landschap als geheugen' is een samenvoeging en bewerking van 'Het prentenboek van ons geheugen' uit: *Het landschap in 2010*, Landinrichtingsdienst, Utrecht 1994, en 'Landschap als geheugen' uit: *Der Rhein, Le Rhin, De Waal*, Nijmeegs Museum Commanderie van Sint Jan, Nijmegen 1995.

'Het huis te klein' werd eerder gepubliceerd in *Tirade*, 32 (1988) 315, maart-april 147-155.

'In West' verscheen eerder in *Ik woon hier altijd tot ik dood ben*, De Balie i.s.m. Stichting A.B.C. Hogeschool van Amsterdam, 1994.

'De vergeten stad' verscheen eerder in *Natuur of milieu, filosofische overwegingen bij milieu en beleid*, onder redactie van G.A. van der Wal en R.M. Hogendoorn, Rotterdam 1993 (Rotterdamse Filosofische Studies deel XVIII).

De 'Notities' zijn een selectie uit columns in *De blauwe kamer/profiel*, tijdschrift voor landschapsontwikkeling en stedenbouw, Wageningen, jaargangen '94-'97.